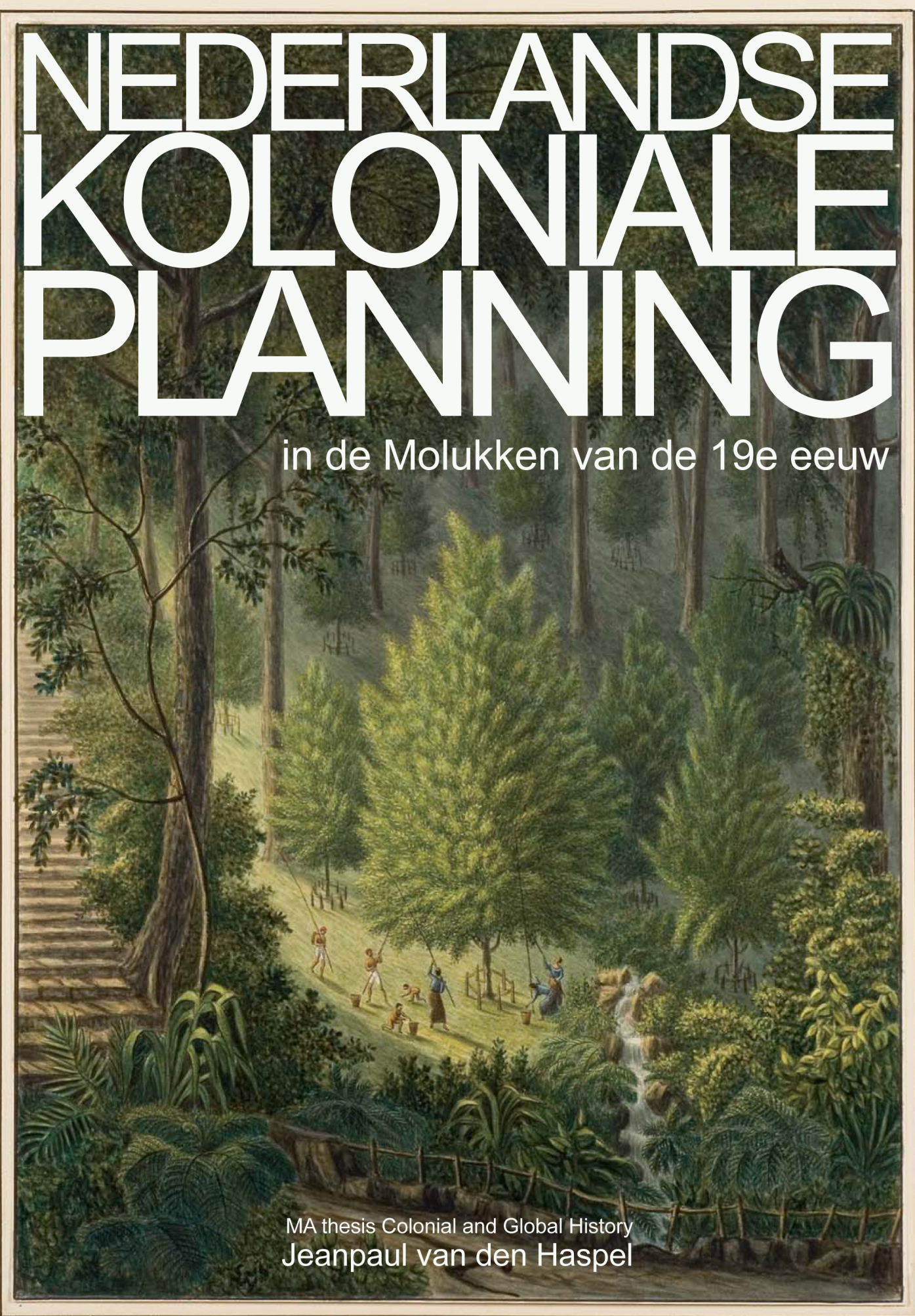

NEDERLANDSE KOLONIALE PLANNING

in de Molukken van de 19e eeuw

MA thesis Colonial and Global History
Jeanpaul van den Haspel

Nederlandse koloniale planning

in de Molukken van de 19e eeuw

MA thesis Colonial and Global History
Jeanpaul van den Haspel
s0912573
Begeleidster: Dr. A.F. Schrikker
1-08-2015

Inhoud

Inleiding	2
1 De Molukken rond 1816	7
1.1 Ternate	7
1.2 Banda	8
1.3 Ambon	10
1.4 Handel	11
1.5 Onrust en opstand	12
1.6 Samenvatting	13
2 Vroege plannen (1816-1826)	14
2.1 De monopolies	14
2.2 De eerste vier jaar	15
2.3 Meijlan en Van de Graaff	16
2.4 Merkus	19
2.5 Van der Capellen	20
2.6 Invloed	23
3 Latere visies monopoliestelsel	25
4 Handel	28
4.1 Vrijhandel en vrijhavens	28
4.2 Nieuwe handelsstromen	31
4.3 Traag beleid	32
5 Uitbreiding van de specerijenteelt	33
5.1 Ambon	33
5.2 Ternate	35
5.3 Banda	39
5.4 Effectieve planning?	41
6 Grens, geloof en soldaten	43
6.1 Geopolitiek	43
6.2 Christelijke zending	44
6.3 Rol van de Molukken	46
6.4 Samenvatting	47
Conclusie	48
Literatuur	50
Bronnen	52
Afbeeldingen	54

Inleiding

De koloniën van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), gelegen in het huidige Indonesië, kwamen in de loop van de 18de eeuw in steeds grotere economische problemen. De schulden liepen op en de winsten terug, terwijl de VOC bovendien geen grondig inzicht meer had in haar winst- en verliesgevende activiteiten.¹

In de Molukse archipel vestigde de VOC zich begin 17de eeuw om haar belangen in de landbouw en handel te beschermen.² Sinds de 17de eeuw was de regio zeer gewild onder Europese mogendheden vanwege de specerijen die er verbouwd werden. De productie en verkoop van specerijen waren een belangrijk onderdeel van de koloniale inkomsten van de VOC geworden, tot in de loop van de 18de eeuw de handel in luxe producten een steeds kleiner aandeel van de totale handel ging vormen volgens Emmer en Gommans. Goedkope bulkgoederen werden steeds belangrijker en gingen een groter aandeel innemen van de totale handel.³ De VOC stapte over op goedkopere producten met een groter volume en een lagere winstmarge. De omzet steeg hierdoor, maar de winst niet. De VOC moest blijven investeren in een kostbaar netwerk van handelsvestigingen met steeds meer personeel en schepen. De kosten van bestuur en verdediging liepen op, terwijl lokale heffingen en belastingen vrij weinig opleverden.⁴ Economische vooruitgang bleef uit: de Compagnie deed niet aan modernisering, alleen aan schaalvergroting.

De Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780-1784) maakte de economische problemen groter. Nationalisatie van de Compagnie kon het tij niet keren, in 1799 hield de VOC officieel op te bestaan. Nadat de Republiek in de eerste Coalitieoorlog was ingenomen door Frankrijk raakte ze ook haar koloniën in Zuidoost-Azië kwijt aan Engeland. Tussen 1803 en 1810 kreeg Nederland de koloniën terug in eigen handen, om ze in de periode 1810-1816 weer te verliezen aan het tweede Engelse tussenbestuur.⁵ Toen Nederland de koloniën terugkreeg in 1816, moesten deze weer onder effectief bestuur geplaatst worden. Nu de VOC er niet meer was, bepaalde de Nederlandse koloniale regering de koers. Vanuit het moederland werden er enkele ambtenaren naar Nederlands-Indië gezonden om hernieuwd Nederlands beleid in te voeren. De koloniën moesten onder controle gebracht worden en weer winst opleveren voor de Nederlanden. De belastingen die in de Molukken geheven werden, leverden echter niet genoeg inkomsten op om de regio winstgevend te maken. In een groot gedeelte van de Indonesische archipel waren er überhaupt weinig gereguleerde belastingen. Er moesten nieuwe inkomstenbronnen gevonden worden.⁶

In de 17de en 18de eeuw staan de Molukken bekend als belangrijk productiegebied voor specerijen, dit was de belangrijkste bron van inkomsten van de VOC in dit gebied. In de 20ste eeuw is dit beeld compleet veranderd. In deze eeuw staan de Molukse eilanden te boek als bron van mankracht, vooral militairen.⁷ Voor de 19e eeuw bestaat zo'n duidelijke typering niet. Dit lijkt deels te komen doordat de meeste secundaire literatuur de Molukken in deze periode slechts zeer marginaal bespreekt. Bij de meeste werken ligt de focus wat betreft bestuurlijke en economische ontwikkelingen op Java, de

¹ P. Emmer, J. Gommans, *Rijk aan de rand van de wereld. De geschiedenis van Nederland overzee 1600-1800* (Amsterdam 2012) 27.

² S.L. van der Wal, 'De Nederlandse expansie in Indonesië in de tijd van het modern imperialisme: de houding van de Nederlandse regering en de politieke partijen', C. Fasseur, *Geld en geweten. Een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel, deel I: 19e eeuw* (Den Haag 1980) 200.

³ Emmer, Gommans, *Rijk aan de rand*, 43, 128.

⁴ Idem, 46, 129.

⁵ G. Boelens, C. van Fraassen, H. Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken* (Utrecht 2001) 228-229.

⁶ Emmer, Gommans, *Rijk aan de rand*, 46.

⁷ Richard Chauvel, *Nationalists, soldiers and separatists. The Ambonese Islands from colonialism to revolt 1880-1950* (Leiden 1990) x.

Molukken worden genegeerd of zeer marginaal besproken. Jurrien van Goor draagt aan dat er weinig onderzoek is gedaan naar de continuïteit tussen de VOC en de periode erna. Volgens hem komt dit door de twee groepen historici: de ene groep richt zich op de periode voor 1800, de andere op de periode erna.⁸ Hoe past de 19e eeuw tussen de 18de en de 20ste eeuw en is er een overgang te zien?

Volgens Wim van den Doel was er in Nederlands-Indië van de 19e eeuw sprake van het vergroten van controle over de samenleving. Er werden uniforme administratie en juridische regels ingevoerd, evenals nationaal onderwijs en uitbreiding van het ambtenarenapparaat. Van den Doel typeert dit beleid als 'koloniale staatsvorming'. Door de beperkte middelen was het niet mogelijk om dit beleid op elk eiland in de uitgestrekte Nederlandse bezittingen gelijktijdig en effectief in te voeren. Van den Doel merkt dan ook op dat er tegelijkertijd ook een officiële onthoudingspolitiek plaatsvond: er mocht geen bemoeienis plaatsvinden buiten Java, Madura en Sumatra. Door de ambities van lokale ambtenaren, avonturiers en militaire expedities voor gezag en controle was het beleid van 'koloniale staatsvorming' immers niet altijd even gemakkelijk te handhaven. De Nederlandse invloed was volgens Van den Doel dan ook zeer oppervlakkig.⁹ Dit gold voor een groot gedeelte van de Molukken; in enkele kerngebieden was de controle juist zeer ver gevorderd, vooral op Ternate, Tidore en de Ambon- en Banda-eilandengroepen. Dit waren de belangrijkste steunpunten van de koloniale regering.¹⁰ De vroege invoering van monopolies onder de VOC had op deze eilanden gezorgd voor een veel verdergaande koloniale machtsvestiging dan elders in Indonesië.¹¹ Verder van deze kerngebieden vandaan was de kleine groep ambtenaren niet in staat om toezicht te houden op alle eilandengroepen.¹² Ook de grotere eilanden vielen door hun omvang en grotere bevolking vrijwel niet te besturen. Een onderzoekscommissie in 1804 adviseerde om het bestuur over de lokale bevolking bij hun eigen hoofden te laten; de charter die deze commissie opstelde had vervolgens veel invloed op het bestuur van de komende eeuw. Van den Doel noemt de periode tussen 1808-1866 daarom de fase van de vroeg-koloniale staat, gekenmerkt door zoveel mogelijk indirect bestuur.¹³

In *The emergence of a national economy. An economic history of Indonesia, 1800-2000* worden de Molukken vrijwel niet besproken in het hoofdstuk over de economische rol van de buitengewesten in de 19e eeuw. Dit hoofdstuk gaat vooral over de Maleise economische sfeer, met als centrum Singapore, en over de Javaseer. De Molukken worden alleen genoemd als het gaat om de belangrijkste exportproducten uit de regio, nootmuskaat en kruidnagel, maar zijn verder niet in de grafieken opgenomen. Dit in tegenstelling tot Java & Bali, Sulawesi, Kalimantan en Sumatra, de gebieden waar de focus van het hoofdstuk vooral op ligt. De toenemende economische bemoeienis door de koloniale regering wordt besproken en het proces van politieke en economische integratie van de buitengewesten. Wat betreft de Molukken worden alleen de vestiging van controle over Buru (1907) en Ceram (1905) genoemd. De Molukse archipel valt wederom op door afwezigheid als het gaat om de 'nieuwe era in productie'.¹⁴ Kan er uit het feit dat de Molukken niet besproken worden, opgemaakt worden dat de regio niet meer van belang werd geacht door de koloniale regering in de 19e eeuw? Of is het een keuze van de schrijvers van dit boek omdat andere gebieden economisch

⁸ Jurrien van Goor, *Prelude to Colonialism. The Dutch in Asia* (Hilversum 2004) 119-120.

⁹ Wim van den Doel, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011) 135, 133, 96-98, 98-99.

¹⁰ J.J.P. de Jong, *De waaier van het fortuin* (Den Haag 1998), 231, 437.

¹¹ Liem Soei Liong, Wim Schroevers, *Maluku. Geografie en geschiedenis van de Molukken sinds het kolonialisme* (Amsterdam 1988) 77.

¹² Dik van de Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Heerenveen 2002) 430-431.

¹³ H.W. van den Doel, *De stille macht, Het Europees binnenlands bestuur op Java en Madoera, 1808-1842* (Amsterdam 1994) 36-37.

¹⁴ Howard Dick, Vincent J.H. Houben, J. Thomas Lindblad, Thee Kian Wie, *The emergence of a national economy. An economic history of Indonesia, 1800-2000* (Leiden 2002) 84-86, 95, 97-105.

belangrijker waren? In deze scriptie wil kijken naar welk economisch beleid er bedacht werd voor een regio die kennelijk steeds minder belangrijk was voor de koloniale inkomsten.

De koloniale bureaucraten brachten in 1817 de idealen van de Verlichting, de Franse revolutie en het liberalisme met zich mee.¹⁵ De vraag is of dit gedachtegoed invloed had op het koloniale beleid en zo ja, op welke manier. Want op de bestuurders die vanuit Nederland gezonden werden na, bleven alle ambtenaren in Nederlands-Indië op hun post in 1817. De meeste van hen waren nog het conservatieve beleid van de VOC gewend en ze waren niet allemaal geschikt voor de post die ze bezetten.¹⁶ De Nederlandse ambtenaren werden in 1816-1817 geconfronteerd met zeer veel onrust onder de lokale bewoners in de Molukse kerngebieden. De Molukkers zaten kennelijk niet te wachten op de terugkeer van de Nederlanders.¹⁷

Wat waren nu de plannen van de koloniale overheid om de Molukken onder controle te krijgen en weer winstgevend te maken vanaf 1816 tot het midden van de 19e eeuw en hoe ontwikkelden de Molukken zich vervolgens? Deze vraagstelling vormt het uitgangspunt voor mijn onderzoek.

Omdat de Molukken als geheel een te omvangrijk gebied zijn voor deze enkelvoudige studie, ligt de focus vooral op de drie Nederlandse ‘kroonjuwelen’ van de Molukse archipel: Ambon, de Banda-eilanden en Ternate. De omliggende eilanden bespreek ik voor zover ze relevant zijn voor de onderzoeksvragen. Ambon en Banda waren specerijeneilanden onder de VOC en zo ook onder het Nederlandse gouvernement. Alleen op deze eilandengroepen mochten legitiem specerijen verbouwd worden onder het specerijenmonopolie. Op Ambon werd vooral kruidnagel verbouwd en op Banda vrijwel alleen maar nootmuskaat. De oogsten op zowel Ambon als Banda namen sinds halverwege de 18de eeuw af, de inkomsten daalden mee. Op Ternate en de omliggende eilanden werden oorspronkelijk al eeuwen specerijen verbouwd. De VOC maakte hier in 1652 een einde aan, alle bestaande specerijenbomen werden uitgeroeid.¹⁸ Pas in de 19e eeuw werd de specerijenteelt heringevoerd op Ternate.

Op deze gebieden toegespitst zullen de volgende deelvragen gebruikt worden om de hoofdvraag te beantwoorden:

De specerijenmonopolies waren controlesystemen die stamden uit het VOC-tijdperk. Deze hadden grote invloed gehad op de Nederlandse gecontroleerde gebieden, vooral wat betreft landbouw, handel en lokale welvaart. Door de economische toestand in de Molukken lijkt het logisch dat de effectiviteit van de monopolies besproken zou worden aan het begin van de 19e eeuw. Wat besloot de Nederlandse koloniale regering met de monopoliestelsels te doen met het oog op het bevorderen van de inkomsten van de Molukken? Werden er pogingen ondernomen om de handel in de Molukken te bevorderen? Wat waren de maatregelen?

De specerijooogsten liepen terug, terwijl specerijen in de 17de en 18de eeuw hét exportproduct van de regio waren, de reden waarom de Molukken zo gewild waren. Het gouvernement kreeg te maken met de vraag wat er met de specerijencultuur moest gebeuren en of het nog een winstgevende onderneming kon zijn. Wat waren de plannen van het gouvernement omtrent de specerijenteelt? Moest deze uitgebreid of juist afgebouwd worden en hoe?

Voor de specerijenteelt waren uiteraard werkkrachten nodig. Op elk eiland waar geteeld werd, maakte de koloniale regering gebruik van arbeiders met een andere sociale status. Wie waren de

¹⁵ I. Schöffner, 'Dutch 'expansion' and Indonesian reactions: some dilemmas of modern colonial rule (1900-1942), C. Fasseur, *Geld en geweten. Een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel, deel II: het tijdvak tussen 1900-1942* (Den Haag 1980) 7-28., 15-16.

¹⁶ Van den Doel, *De stille macht*, 47, 49.

¹⁷ Van den Doel, *Zo ver de wereld strekt*, 47-48.

¹⁸ J. Olivier Jz., *Reizen in den Molukschen Archipel naar Makassar*, deel 2 (Amsterdam 1837) 241, 257.

arbeiders in de specerijenteelt?

De Molukken waren een buitengewest van de Nederlands-Indische koloniën. Slechts enkele eilandengroepen werden direct bestuurd door het gouvernement, in deze kerngebieden had men grotendeels directe controle. Maar grote delen van de Molukse archipel vielen vooral in naam onder de Nederlandse invloedssfeer. Mogelijk werden de Molukse koloniën hierdoor als kwetsbaar gezien voor buitenlandse inmenging. Hoe zag het gouvernement de geopolitieke rol van de Molukken? Was de koloniale regering beducht op buitenlandse inmenging in de Molukken? Hoe kwam dit tot uiting in de koloniale planning? Hoe stond het gouvernement tegenover de christelijke missie in de Molukken? Speelden de zendelingen en het christelijke geloof een rol voor de planning van het gouvernement?

De Molukken van de 20ste eeuw staan bekend als herkomstgebied van soldaten voor het koloniale leger. De regio veranderde kennelijk in de 19e eeuw van rol. Hoe werd de Molukken van specerijenproducent een reservoir voor mankracht? Was hier ook al sprake van in de 19^e eeuw? Maakte deze omslag deel uit van koloniale planning?

Voor mijn onderzoek gebruik ik naast secundaire literatuur een aantal verschillende soorten primaire bronnen. Dit zijn reisverslagen, ambtelijke documenten, kerkelijke verslagen en artikelen uit de 19e eeuw.

De reisverslagen zijn geschreven door wetenschappers die vaak deel uitmaakten van de koloniale staat en hun reis door de archipel beschreven. Het ging bijvoorbeeld om biologen of andere onderzoekers op zoek naar kennis over de flora, fauna en geografie van de Molukse archipel. Sommige waren reizende ambtenaren die op dat moment geen functie hadden. De reisverslagen geven feitelijke informatie over de eilanden, maar de reizigers beschreven soms ook hun visie op de huidige staat van de Molukken en hoe deze volgens hen verbeterd zou kunnen worden.

Ambtsreizen door het gebied vallen onder zowel de eerste als de tweede categorie van bronnen. De inhoud van zulke verslagen heeft vaak een meer bestuurlijke focus. Daarnaast zijn er brieven van ambtenaren en de memoriën van overgave. Als de ambtstermijn van een resident was verlopen, schreef deze een verslag voor zijn opvolger. Dit gebeurde zowel voor de residenties Ternate, Banda en Ambon, als voor de Molukken in zijn geheel.

De reisverslagen en ambtelijke verslagen gaven mogelijke oplossingen voor problemen die er op dat moment speelden. Dit begon in 1816 met de eerste onderzoeken naar de toestand in de Molukken en aanbevelingen om deze te verbeteren. Een zestal bronnen zijn rapporten uit de eerste zes jaren van het koloniale bestuur tussen 1816 en 1824. In de jaren hierna werden er meer onderzoeksreizen ondernomen, die soms reflecteerden op de stukken uit de eerste zes jaar.

De rest van de gebruikte documenten valt binnen de periode 1824-1880 en bestaan uit zo'n tweeëntwintig reisverslagen en ambtelijke documenten. Door de zeer gevarieerde insteek en inhoud van deze bronnen worden ze voor alle deelvragen en hoofdstukken gebruikt.

De kerkelijke verslagen zijn rapporten van de Indische kerk en reisverslagen van missionarissen en zendelingen. Deze bronnen zijn gebruikt voor de beantwoording van de deelvragen over buitenlandse inmenging en de rol van het christelijke geloof. De bronnenpublicatie van Chr.G.F. de Jong was hiervoor de belangrijkste, maar ook enkele reisverslagen door de zuidelijke Molukken in het tweede kwartaal van de 19e eeuw.

Ten slotte de artikelen uit de 19e eeuw: in de periode zelf werden er reflecterende stukken geschreven over het beleid. Deze werden meestal uitgegeven in koloniale tijdschriften, maar soms ook uitgewerkt tot complete boeken. Deze werken zijn een zeer goede bron om inzicht te krijgen in de visies op koloniale planning. De inhoud van deze artikelen of boeken zijn soms uitgegeven reisverslagen of reflecterende stukken over de voorafgaande, huidige of toekomstige situatie in Nederlands-Indië.

In het eerste hoofdstuk zal de achtergrond van Ambon, Ternate en de Banda-eilanden besproken worden en ook de toestand van de eilanden rond 1816. Ofwel wat de situatie was op het moment dat het Nederlandse gouvernement het bestuur kreeg over de regio. Hierbij ga ik kijken naar bevolkingscijfers, aantallen specerijenbomen, de hoeveelheden oogst en in welke vorm de specerijenteelt plaatsvond. Daarnaast zal er gekeken worden naar de onrust die er vanaf 1816 in de Molukken heerste.

Hoofdstuk twee gaat over planning in de eerste periode van hernieuwd Nederlands bestuur in de Molukken (1816-1824). Wat voor plannen leverden de eerste onderzoeken op en hadden deze invloed op de rest van de eeuw? De focus zal grotendeels liggen op de beleidsmakers G.J. Meijlan, H.J. van de Graaff, P. Merkus en G.A.G.P. Baron van der Capellen.

Het derde hoofdstuk zal gaan over de visies op het monopoliestelsel na Van der Capellen. Wat waren vanaf 1826 de visies en plannen omtrent de monopolies?

In hoofdstuk vier zal gekeken worden naar de handel in de Molukken. De handelsinkomsten waren drastisch gedaald en moesten een impuls krijgen. Hoe probeerde het gouvernement de handel te bevorderen en hoe succesvol was dit?

Hoofdstuk vijf gaat over de specerijenteelt. Deze was verspreid over plantages, tuinen en de wilde teelt uit bossen. Met grote delen van de specerijencultuur ging het economisch erg slecht. Dit hoofdstuk zal kijken naar hoe succesvol het vergroten van de oogst en uitbreiding van de teelt was. Wat waren de oplossingen van het gouvernement om de specerijenproductie te stimuleren en weer winstgevend te maken? Wie leverden de arbeid voor de teelt?

Het laatste hoofdstuk gaat over de geopolitieke rol van de Molukken en over welke rol de zendelingen speelden. De focus zal hierbij vooral liggen op de Zuidelijke-Molukken en Nieuw-Guinea. Daarnaast behandelt dit hoofdstuk hoe de Molukken transformeerde van specerijenproducent tot mankrachtreservoir aan het einde van de 19e eeuw.

1 De Molukken rond 1816

Voordat de koloniale planning in de 19e eeuw aan bod komt, is een korte situatieschets van de Molukken rond 1816 nodig, om aan te geven in welke situatie de regio verkeerde waar Nederland het bestuur over terugkreeg. Wat was de achtergrond van Ambon, Banda en Ternate? Wat was de omvang en vorm van de bevolking en specerijenteelt? En wat was de toestand van de handel? Daarnaast was het in bepaalde delen van de Molukken onrustig, de lokale bevolking leek niet overal tevreden met het hernieuwde Nederlandse bestuur. Welke onrust leefde er en wat was de oorsprong van de onrust? Wat deed het gouvernement om de spanningen en conflicten op te lossen?

De gebruikte cijfers in het hoofdstuk komen uit zowel primaire als secundaire literatuur. Voor zover mogelijk, zijn de gevonden aantallen in primaire bronnen tegenover die uit de secundaire literatuur gezet.

1.1 Ternate

Ternate is een klein vulkanisch eiland in de Molukken waar, voor de Nederlandse overname, een sultan regeerde. Ternate behoorde tot 'de vier bergen van de Molukken', de andere drie waren Tidore, Jailolo en Bacan. Tussen deze vier machtscentra werd een continue strijd om de macht in de regio gevoerd. Voor de komst van de Nederlanders traden Portugezen al op als bondgenoten en handelspartners van Ternate. Mede hierdoor was Ternate's dominantie in de regio in de 17^e eeuw in opkomst. Ternate was een politiek en cultureel centrum dat veel onderhorigheden in de archipel opeiste. Minder ontwikkelde gebieden oriënteerden zich op Ternate, dat op haar beurt optrad als 'supermacht' en beschermheer.¹⁹ Ternate kreeg invloed op een gebied dat strekte van het zuidelijke randje van de Filipijnen, tot het oosten van Sulawesi en tot eilanden in de Banda zee. Ternate kon door zijn invloed tribuut of belasting eisen van sommige onderhorige eilanden of volken in haar invloedssfeer.

Op 22 mei 1599 kwam het eerste Hollandse schip aan op Ternate. In de jaren hierna kwamen er af en toe Nederlandse schepen voor korte bezoeken naar het eiland. In 1607 sloten Ternate en Nederland een verdrag om elkaar te steunen in de strijd tegen de Spanjaarden. Ook kreeg de VOC het monopolie voor de opkoop van kruidnagel. Langzamerhand kreeg de VOC steeds meer invloed op Ternate. De functie van de sultan bleef bestaan, maar de eigenlijke macht kwam te liggen bij de Nederlands resident. De omringende eilanden die oorspronkelijk onder het sultanaat van Ternate vielen, hoorden nu bij de residentie Ternate. In 1652 werd een contract gesloten met de sultan waarin specerijenteelt in de residentie verboden werd. Bestaande bomen werden omgehakt en uitgeroeid. De sultan kreeg hiervoor een schadevergoeding van 6400 rijksdaalders.²⁰ De eerste keer dat kruidnagelbomen in het rijk van Ternate vernietigd werden, vond al plaats voor dit contract, namelijk in 1635.²¹ In het volgende hoofdstuk zal de specerijenteelt op Ternate aan bod komen, die pas vanaf 1824 weer relevant werd.

Pas in de 19e eeuw kwam er een formele afbakening van gebied en bestuur tussen de sultan en de resident van Ternate. Het grootste gedeelte van het grondgebied en de onderdanen viel onder direct

¹⁹ A.B. Lopian, 'Bacan and the early history of North Maluku', L.E. Visser, *Halmahera and Beyond* (Leiden 1994) 11-12; Ch.F. Fraassen, 'Ternate and its dependencies', Visser, L.E., *Halmahera and Beyond. Social science research in the Moluccas* (Leiden 1994) 28, 31-32.

²⁰ Ch.F. van Fraassen, *Maluku. Ternate en de wereld van de vier bergen* (Utrecht 1999) 41; Olivier, *Reizen*, 2, 242.

²¹ H.J. van de Graaff, G.J. Meijlan, 'De Moluksche eilanden', *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, XVIII, 1 (1856) 177.

bestuur van de sultan. Slechts een klein gedeelte van het eiland aan de oost- en zuidzijde stond onder gezag van de Nederlanders. De sultan had recht op zelfbestuur, maar hij werd wel gekozen door het gouvernement. Door middel van overeenkomsten en tractaten werden zijn verplichtingen tegenover het Nederlandse gezag vastgesteld.²²

De bewoners van Ternate konden worden opgedeeld in sultans- en gouvernementsonderdanen. De aantallen onderdanen zijn niet erg nauwkeurig te geven door het gebrek aan betrouwbare volkstellingen. In het primaire reisverslag van Meijlan en Van de Graaff worden zo'n 2.620 gouvernementsonderdanen in 1819 genoteerd, hieronder waren waarschijnlijk een paar honderd Europeanen.²³ De slaven, Chinezen, Arabieren, inlandse christenen/ex-slaven (Mardijkers) en Makassaren vielen ook onder het gouvernement. Op Ternate woonden tussen de 3.000 en 6.000 Ternatanen. De cijfers uit sommige verslagen vallen wat hoger uit. Voor de gehele residentie ging het waarschijnlijk om een aantal tussen de 36.000 en 72.000 inwoners. Eén van de verklaringen voor de grote variatie was dat de schrijvers niet hetzelfde aantal eilanden gebruikten voor hun berekeningen.²⁴ Daarnaast was door de bestuurlijke splitsing tussen resident en sultan niet elke Ternataan een sultansonderdaan en niet elke sultansonderdaan een Ternataan. De getallen zijn dan ook erg onbetrouwbaar, de Clercq stelt in zijn boek uit 1890 dat ze 'geheel op gissing' berusten.²⁵ Ch.F. Fraassen heeft voor zijn werk over Ternate uitgebreid bronnenonderzoek gedaan. Aan de hand hiervan komt hij tot de conclusie dat er tussen de 3.000 en 7.000 sultansonderdanen op het eiland woonden. Tot de 20ste eeuw zouden er niet meer dan 10.000 inwoners op Ternate gewoond hebben.²⁶ Ondanks Ternate's aanzien, was het dus een klein eiland met relatief weinig bewoners. Helbach noemt in zijn reisverslag Ternate zelfs 'slegt bevolkt'.²⁷ Mogelijk was dit een van de redenen dat de groep slaven die onder het gouvernement vielen zo groot was. In 1828 waren er, volgens het onderzoekswerk van P. van der Crab uit 1862, op het eiland zo'n 1.844 lijfeigenen geregistreerd bij het Nederlandse bestuur.²⁸ Of er rond 1816 meer of minder slaven waren is mij niet bekend, het is wel meteen duidelijk dat dit een aanzienlijk aandeel van de totale bevolking was.

1.2 Banda

Op de Banda-eilanden was in 1816 direct bestuur, dit in tegenstelling tot Ternate. Na het eerste contract van 1599, werd in 1602 het tweede contract gesloten waarin een deel van de Bandanezen beloofden alleen nog nootmuskaat en foelie te verkopen aan de VOC.²⁹ In de periode die volgde ontstonden er steeds meer conflicten tussen de VOC en de lokale bewoners van Banda. In 1621 nam de VOC met geweld de Banda-eilanden in. Dorpen werden vernietigd en de oorspronkelijke bewoners werden vermoord. Hanna schrijft in haar boek dat er maar 883 overlevenden van dit bloedbad waren, waarvan 287 mannen, 356 vrouwen en 240 kinderen. Ze werden als slaven naar andere eilanden verscheept. De VOC had nu een leeg eiland dat ze naar eigen inzicht opnieuw konden indelen voor de

²² P. van der Crab, *De Moluksche Eilanden. Reis van Z.E. den Gouverneur-generaal Charles Ferdinand Pahud, door den Moluksche archipel* (Batavia 1862) 267, 293-294.

²³ Van de Graaff, Meijlan, 'De Moluksche eilanden', 242; Fraassen, *Maluku*, 72.

²⁴ A.W.A. Michielsen, 'Journaal van D.F.H. Helbach van desselfs reis van Batavia naar Ternate en overname van het bestuur dier residentie', *Indische Gids*, 60 (1938), 504; Crab, *De Moluksche Eilanden*, 302-303; F.S.A. de Clercq, *Bijdragen tot de kennis der Residentie Ternate* (Leiden 1890) 34-35; Fraassen, *Maluku*, 76-82, 93-94.

²⁵ De Clercq, *Bijdragen*, 34-35.

²⁶ Fraassen, *Maluku*, 93-94; Crab, *De Moluksche Eilanden*, 302-303; Fraassen, 'Ternate', 1.

²⁷ Michielsen, 'Journaal van D.F.H. Helbach', 504.

²⁸ Crab, *De Moluksche Eilanden*, 268.

²⁹ Boelens, *Natuur en samenleving*, 202, 208

specerijenteelt. Het was het enige eiland in de Molukken met een volledig plantagestelsel. De Banda-eilanden werden gegeven aan blanke Europeanen die het moesten cultiveren, dit zouden later de perkeniers worden. De eilanden werden opgedeeld in achtenzestig zogenaamde 'perken': de plantages. Er lagen vierendertig perken op het eiland Lonthor, eenendertig op Ai en drie op Neira.³⁰ Op de perken werd vooral nootmuskaat verbouwd, met foelie als bijproduct. De perkeniers waren reglementair verplicht om hun oogst voor een vaste prijs aan het gouvernement te verkopen.³¹ Hier waren uiteraard arbeidskrachten voor nodig. Aangezien de oorspronkelijke bevolking niet meer bestond, werd deze vervangen door slavenarbeiders van vele verschillende locaties in Zuidoost-Azië. Elk perk kreeg een specifiek aantal slaven, dit waren vijftintig slaven per perk of één slaaf per honderd bomen.³²

Het Nederlandse gouvernement bezat de complete macht over de Banda-eilanden. De perkeniers waren de blanke elite. In de 19e eeuw leefden de perkeniers op de vierendertig perken die er nog van de achtenzestig over waren: vijftintig op Lonthor, drie op Neira en zes op Ai.³³

Volgens de bronnencijfers was er een snelle afname van zowel het aantal slaven, als de bevolking van Banda in het algemeen. Aan het einde van de 18de eeuw had Banda hoogstwaarschijnlijk rond de 4.000 inwoners, hiervan was driekwart slaaf. In het eerste kwartaal van de 19e eeuw nam de bevolking af naar een getal tussen de 2.700 en 1.700. De enige die een veel hoger cijfer noemt is Bleeker in zijn reisverslag uit 1855. Volgens hem had Banda in 1818 rond de 6.000 inwoners. De secundaire literatuur plaatst rond de 300 Europeanen op de Banda-eilanden, vooral ambtenaren en perkeniers met hun families. Daarnaast bestond het grootste gedeelte van de bevolking uit slaven.³⁴ De snelle bevolkingsafname was problematisch voor de perkeniers en hierdoor voor het gouvernement. Door een te kleine bevolking kon niet alle nootmuskaat geoogst worden. Het slaventekort werd in de verschillende bronnen ook steeds beschreven. Als de Bandenese perken winstgevend moesten blijven, moest het arbeiderstekort opgelost worden.

Winn noemt de perken een poging tot transformatie en landschapsplanning die maar ten dele succesvol was.³⁵ De oogstcijfers voor Banda zijn volledig ontleend aan primaire bronnen. De oogst fluctueerde logischerwijs van jaar tot jaar, maar er komt duidelijk uit de bronnen naar voren dat de oogsten tussen 1817 en 1819 hoger zijn dan die aan het eind van de 18de en de eerste jaren van de 19e eeuw.³⁶ Mogelijk werden er al bomen bij geplant, volgens H.M. de Kock stonden er in 1819 zo'n zo'n 5 à 600.000 nootmuskaatbomen in de Bandaperken, maar de oogsten van de plantages kwamen niet in de buurt van de jaarlijkse oogsten aan het eind van de 17de en het begin van de 18de eeuw. De betere

³⁰ W.A. Hanna, *Banda. A Journey Through Indonesia's Fabled Isles of Fire and Spice* (Banda Neira, Maluku, Indonesia 1997) 79-83, 89; Joop van den Berg, *Het verloren volk. Een geschiedenis van de Banda-eilanden* ('s Gravenhage 1995) 8-9, 17-19.

³¹ *Verslag van de residentie Banda over het jaar 1829*, getranscribeerd door Mariëtte van Selm (2014) 16.

³² Phillip Winn, 'The Southeast Asian Exception and 'Unforeseen Results': Unfree Labour in the Banda Islands'; Maria Suzette Fernandes Dias ed., *Legacies of Slavery: Comparative Perspectives* (Newcastle 2007) 77; Hanna, *Banda*, 89, 93.

³³ 'Het journaal van den baron van der Capellen op zijne reis door de Molukko's', *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, jrg. 17 deel 2 (1855) 303.

³⁴ J.B.J. Van Doren, *Herinneringen der laatste oogenblikken van mijn verblijf in de Molukko's* ('s Gravenhage 1852) 60; Pieter Bleeker, *Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel Gedaan in den Maanden September en Oktober 1855 in het gevolg van den Gouverneur Generaal Mr. A.J. Duymaer van Twist*, deel 2 (Batavia 1856) 244-247; Van de Graaff, Meijlan, 'De Moluksche eilanden', 242; Winn, 'The Southeast Asian Exception', 89; Crab, *De Moluksche Eilanden*, 35; Van den Berg, *Het verloren volk*, 23; *Verslag van de residentie Banda over het jaar 1829*, 8.

³⁵ Winn, 'The Southeast Asian Exception', 86-87.

³⁶ 54.526 Amsterdamse pond nootmuskaat, 17.628 pond foelie (1795), 127.239 pond nootmuskaat, 31.809 pond foelie (1816), 1817-1819 gemiddelde jaarlijkse oogst van 390.491 pond nootmuskaat en 93.285 pond foelie. Crab, *De Moluksche Eilanden*, 29, 271-272; Bleeker, *Reis*, 2, 271-274; Hendrik Merkus de Kock, *Beknopte memorie overgeven door den afgaande Gouverneur [der Molukken] H.M. de Kock, Generaal Majoor, aan den aankomende Gouverneur [J.H.] Tielenius Kruithoff* (1819).

oogsten vanaf 1816 waren een stap in de goede richting. Verdere groei was mogelijk en zeer wenselijk als Banda weer winstgevend moest worden.

Toen het gouvernement begon met de herinvoering van de specerijenteelt op Ternate, waren de perkeniers op Banda al bijna twee eeuwen bezig met het bedrijfsplan van de perken. Het vervangen van de oorspronkelijke bevolking voor slaven onder absolute controle van een Europese gouvernementele- en bedrijfsleidende laag zorgde voor veel bestuurlijke structuur op Banda. Toch was juist het gebruik van slaven één van de oorzaken waardoor het systeem gebreken ging vertonen.

1.3 Ambon

Op de Ambon-eilanden was de specerijenteelt toegestaan. Op 23 februari 1605 werden de Portugese bezittingen op Ambon veroverd door een expeditie die werd geleid door Steven van der Hagen. Frederik de Houtman werd de eerste Nederlandse landvoogd op het eiland. In 1610 sloten de bewoners een contract om alleen nog aan de Nederlanders specerijen te leveren, later zorgde dit voor enig verzet. De opstand van 1651-1656 werd gebruikt om al het verzet tegen het monopolie te breken. Vanaf 1652 was de kruidnagelteelt verplicht op de Ambonese eilanden. De Ambonezen werden niet vermoord of tot slavernij veroordeeld, maar mochten op het eiland blijven wonen. Hun ‘negorijen’ mochten ze niet verlaten, hier stond de doodstraf op.³⁷ Daarnaast hadden ze de verplichting om werk te verrichten voor hun lokale hoofden, indirect dus voor de VOC, later het gouvernement. Het verplichte werk werd de herendienst genoemd. Er was een onderscheid tussen beloonde en onbeloonde diensten. Tot het beloonde werk hoorden werkzaamheden bij gouvernementsinstanties, laden en lossen van gouvernementsgoederen, transport van reizende ambtenaren of militairen, het overbrengen van brieven, gelden of goederen en het leveren van bouwmaterialen voor gouvernementsgebouwen. De onbetaalde herendiensten bestonden uit het bouwen en onderhouden van gebouwen (woningen voor regent en schoolmeester, schoolgebouw, raadhuis, kerk etc.) en vaartuigen en het maken en onderhouden van bruggen en wegen. Ook hadden de negorijbewoners op Ambon de verplichte zorg over de specerijgewassen. Elk gezin moest voor negentig kruidnagelbomen zorgen, ze onderhouden en de opbrengst oogsten.³⁸ H. Quarles van Ufford ging er in zijn ambtsreis van 1855 vanuit dat elke Ambonees jaarlijks twee maanden onbetaalde en vier maanden betaalde herendiensten moest verrichten, hier leverde hij geen bewijs voor. Op Ambon waren geen perkeniers, de tuinen stonden onder direct gezag van het gouvernement met de lokale bevolking om voor de bomen te zorgen. De kruidnagel moest verplicht verkocht worden aan het gouvernement, die hiervoor betaalde met lijnwaden.³⁹

Ambon had een veel grotere bevolking dan Ternate en Banda. In de primaire bronnen staan voor de jaren 1813-1824 voor het eiland Ambon tussen de 14.659 en 30.438 inwoners. Voor de gehele residentie geven ze cijfers tussen de 30.851 en 59.449 inwoners. Interessant detail is dat de botanicus

³⁷ Charles René Bakhuizen van den Brink, ‘De Inlandsche burgers in de Molukken’, *Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde*, 70 (1915) 613, 637, 639.

³⁸ Boelens, *Natuur en samenleving*, 205; H. Quarles van Ufford, *Aanteekeningen betreffende eene reis door de Molukken van zijne excellentie den gouverneur-generaal Mr. A.J. Duymaer van Twist, in de maanden September en October 1855* (’s Gravenhage 1856) 103; W.H. de Vriese, *Reis naar het oostelijke gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821; door C.G.C. Reinwardt* (Amsterdam 1858) 457.

³⁹ Ufford, *Aanteekeningen*, 104; ‘Staatsblad No. 19a, 15 april 1824 no. 1, artikel 39 en 153b’, *Staatsblad van Nederlandsch-Indie voor het jaar 1824* (1824) 18; F.W. Stapel, ‘Een en ander over de Molukken-publicatie van 1824’, *Bijdragen tot de taal-, land-, en volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 86:1 (1930) 179.

Reinwardt in zijn reisverslag melding maakt van slechts 56 Europeanen op het gehele eiland.⁴⁰ De opgaven variëren, maar duidelijk is wel dat Ambon in tegenstelling tot de andere twee eilanden waarschijnlijk niet zo zwaar te kampen had met een arbeiderstekort. De lokale bevolking was veel omvangrijker en kon direct ingezet worden voor de verplichte kruidnagelteelt. Wel concludeerden Meijlan en Van de Graaff aan de hand van oudere volkstellingen dat de bevolking in de gehele residentie afnam.

Op Ambon werd vrijwel alleen kruidnagel verbouwd, er was nog weinig teelt van andere gewassen in de eerste helft van de 19e eeuw.⁴¹ Volgens primaire bronnen uit de 19e eeuw, waaraan alle cijfers van bomen en oogst zijn ontleend, waren de aantallen bomen de eerste jaren van de 19e eeuw lager dan in de eeuw hiervoor. In de eerste twintig jaar werd de teelt kennelijk gestimuleerd, want de aantallen kruidnagelbomen namen toe.⁴² Dit geeft aan dat er bomen bijgeplant werden. De bomen leverden in het eerste kwartaal van de 19e eeuw een gemiddelde jaarlijkse oogst op van 424.647 pond kruidnagel. Dit was aanzienlijk minder dan het eind van de 17de en in de gehele 18de eeuw. De gemiddelde jaarlijkse oogst fluctueerde in die periode rond de 700.000 pond. Alleen in het tweede kwartaal van de 18de eeuw was de oogst rond de 400.000 pond. Dit kwam echter door gedwongen oogstvermindering onder de VOC om door schaarste de prijs omhoog te drijven.⁴³ De cijfers maken duidelijk dat de gemiddelde jaarlijkse oogst rond 1817 al zo'n zestig jaar achteruit ging. Het gouvernement had aan het begin van de 19^e eeuw nog steeds begroot op een kruidnageloogst van 600.000 pond, deze werd echter niet meer gehaald. In de reisverslagen en overheidsrapporten werd niet gesproken over een arbeidstekort, maar toch nam de specerijenoogst op Ambon af waardoor de koloniale inkomsten van het eiland daalden. Om dit proces te keren moesten er maatregelen komen om de oogsten terug naar het niveau te krijgen van de 18de eeuw.

1.4 Handel

Al vanaf de 18de eeuw waren er bestuurders die de voordelen van vrijhandel zagen. Gouverneurs-generaal van Imhoff en Mossel hadden in het midden van de 18de eeuw al gepleit voor het gedeeltelijk openstellen van de handel. Van Imhoff wees in 1741 op de uitgebreide bezittingen, die zowel bestuur als handel moeilijk maakte. Mossel dacht dat er meer voordeel te halen was uit indirecte dan uit directe bronnen. Rond 1800 waren de broers Gijsbert Karel en Dirk van Hogendorp voorvechters van de vrijhandel, zonder iets te bereiken. Een commissie kreeg in 1802 opdracht om te kijken naar de meest lucratieve manier om de handel te organiseren. Een jaar later concludeerde de commissie dat vrijhandel niet in het economisch voordeel van de Republiek zou zijn.⁴⁴ De voorstellen van de commissie zijn nooit in werking gesteld door de oorlog en het verlies van de koloniën. Na het eerste Engelse tussenbestuur had Daendels het plan opgevat om het handelsmonopolie veilig te stellen. Om dit te bereiken moest volgens hem de particuliere handel aan banden gelegd worden. Financiële resultaten van het Daendels bestuur waren volgens Parvé echter negatief. Een proclamatie van Lord Minto, die op 11 september 1811 bezit had genomen van Java, grondvestte het tweede Engelse

⁴⁰ Van de Graaff, Meijlan, 'De Moluksche eilanden', 240-242; De Vriese, *Reis*, 455-456; Ufford, *Aanteekeningen*, 96.

⁴¹ J.Th. Bik, 'Aanteekeningen nopens eene reis naar Bima, Timor, de Moluksche eilanden, Menado en Oost-Java, gedaan in 1821 en 1822 met den hoogleraar C.G.C Reinwardt', *Tijdschrift voor Indische taal- land- en volkenkunde*, deel 14 ('S Gravenhage 1864) 148.

⁴² Aantallen kruidnagelbomen: 139.696 (1795), 120.436 (1803), 319.207 (1819), 334.357 (1820). Van de Graaff, Meijlan, 'De Moluksche eilanden', 242-243; De Vriese, *Reis*, 463.

⁴³ Ufford, *Aanteekeningen*, 99; Van de Graaff, Meijlan, 'De Moluksche eilanden', 245-246.

⁴⁴ D.C. Steijn Parvé, *Het koloniaal monopoliestelsel getoetst aan geschiedenis en staatshuishoudkunde* ('s Gravenhage 1850) 21-22, 121-122.

tussenbestuur op vrijheid van handel en afschaffing van het monopoliestelsel.⁴⁵ In 1816 was vrijhandel voor de nieuwe bestuurders wederom een kwestie die opgelost diende te worden. Er kwam niet direct verandering, de Molukse export mocht alleen verscheept worden via de havens van Ambon, Banda, Ternate, Manado en Kema. Hier moesten handelspassen getoond worden en heffingen betaald worden.⁴⁶ Van vrijhandel was nog lang geen sprake.

1.5 Onrust en opstand

Bij de Nederlandse overname van het gezag ontstond er enige onrust in Nederlands-Indië. Onder het Engelse bestuur waren er verlichtende maatregelen ingevoerd, waaronder versoepelde handhaving van het monopoliestelsel in de Molukken. De Indonesiërs waren bang dat de verlichtende maatregelen onmiddellijk teruggedraaid zouden worden. De onvrede resulteerde in een flink aantal opstanden in de eerste decennia van de 19e eeuw, waaronder de opstanden op Cirebon (1817), Palembang (1817-1825), West-Borneo (1820, 1823-1824), West-Sumatra (1819-1838), Zuid-Celebes (1821-1824) en Oost-Java (1818, 1825-1830).⁴⁷ De focus zal hier liggen op de opstand van 1817 op Ambon. Toentertijd werd het de Saparua-opstand genoemd, tegenwoordig is ze vooral bekend onder de naam van de leider ervan, de Pattimura-opstand.

De bronnen geven een aantal verschillende oorzaken voor de opstand. Een document met aantekeningen over de gesteldheid van de Molukken uit circa 1818 schrijft dat de ware oorzaken nog in duisternis zijn verborgen. Het vermeldt ook dat algemeen aangenomen werd dat de opstand kwam door ‘*knevelarijen*’ uit het verleden en verkeerd genomen maatregelen, zoals de uitgifte van papiergeld. De inheemse bewoners zouden bang zijn geweest voor de terugkeer van het oude stelsel dat onder het Engelse bestuur verzacht was.⁴⁸ Volgens Meijlan en Van de Graaff kwam het door verdubbeling van de herendiensten, het in bepaalde gevallen in twijfel trekken van de door de Engelsen verleende ‘*burgervrijdom*’ door de Nederlanders en enkele minder bekende oorzaken die ze niet noemen.⁴⁹ Bleeker noemde het ‘*herlevende verderfelijke stelsel der Kompagnie*’ en de uitgifte van papieren geld als redenen.⁵⁰ Dit komt overeen met het eerste document en doelt mijns inziens op de monopolies, gedwongen specerijenteelt en de bijbehorende verplichte herendiensten. Van den Doel geeft de kwestie van het vrijburgerschap ook als een van de oorzaken. Daarnaast werd het door de Engelsen opgerichte Ambonezenkorps van vierhonderd man alleen in Nederlandse dienst opgenomen als ze bereid waren om overal in de archipel te dienen. De meesten waren dit niet, ze gingen terug naar hun dorpen en namen hun wapens mee. Een andere reden was dat er alleen Nederlandse ambtenaren en soldaten naar de Molukken waren gekomen en geen predikanten en schoolmeesters.⁵¹ Stapel en Enklaar noemden hiernaast nog het ontactische optreden van commissarissen Nicolaas Engelhard en J.A. van Middelkoop. Enklaar beschreef ook dat het gerucht ging onder de Ambonezen dat de inheemse schoolmeesters niet langer door het gouvernement betaald zouden worden.⁵² Aangezien dit de christelijke voorgangers in de gemeenschap waren, werd dit als een aanval op hun geloof gezien.

⁴⁵ Brink, ‘De Inlandsche burgers’, 642; Parvé, *Het koloniaal monopoliestelsel*, 125, 128.

⁴⁶ Chris de Jong, *Een voetnoot bij de koloniale geschiedenis van Nederlands-Indië. De Kleine Oost in de eerst helft van de 19e eeuw* (2013) 39.

⁴⁷ Idem, 10.

⁴⁸ ‘Aanteekeningen nopens den staat der tegenwoordige gesteldheid der Molukse eilanden’ (ca. 1818), *Nationaal Archief nummer archiefinventaris 2.10.01 inventarisnummer 2954*.

⁴⁹ Van de Graaff, Meijlan, ‘De Moluksche eilanden’, 238.

⁵⁰ Bleeker, *Reis*, 2, 187.

⁵¹ Van den Doel, *Zo ver de wereld strekt*, 47.

⁵² Stapel, ‘Een en ander over de Molukken-publicatie’, 179; I.H. Enklaar, *Joseph Kam ‘Apostel der Molukken’* (’S Gravenhage 1963) 50-51.

Hierop sluit De Jong in de inleiding van zijn bronnenuitgave aan. Het harde optreden van de Nederlanders was niet de reden, maar de dreiging dat ze de bestaande infrastructuur van kerken en scholen zouden aantasten. Volgens De Jong was de opstand niet tegen het koloniale bestuur gericht, maar tegen het gebruik van secularisering dat na de Franse revolutie in Europa was ontstaan.⁵³

De opstand begon op Saparua en Haruku en sloeg over naar de andere Ambon-eilanden. De leider was Pattimura, wiens eigenlijke naam Thomas Matulesia was, een voormalige sergeant-majoor in het Britse Ambonezenkorps.⁵⁴ De eerste pogingen tot neerslaan van de opstand liepen op een mislukking uit. Eind 1817 werden de opstandelingen verslagen door schout-bij-nacht commissaris-generaal A.A. Buyskes die leiding gaf aan een aanzienlijke troepenmacht. Een deel van dit leger bestond uit twintig *kora-kora*'s – grote roeiprauwen - met ongeveer 1.500 Alfoeren als hulpstroepen, gezonden van Ternate en Tidore.⁵⁵

1.6 Samenvatting

Ambon, Banda en Ternate hadden elk een verschillende maatschappelijke situatie doordat de VOC ze in de 17de eeuw op verschillende manieren had ingelijfd. Wat ze gemeen hadden was een kleine bevolking, dit leverde vooral voor Banda en Ternate problemen op. Tegelijkertijd gaf dit de koloniale regering een grote mate van controle over de inheemse bevolking. De specerijenteelt was beperkt, terwijl specerijen nog steeds tot de belangrijkste landbouwgewassen op de eilanden behoorden. In de residentie Ternate was de specerijenteelt zelfs volledig verboden. Voor Ambon en Banda liepen de oogsten terug aan het eind van de 18de en het begin van de 19e eeuw. Door de lagere inkomsten werden de Molukken steeds meer een kostenpost voor het Nederlandse gouvernement. Voor sommige residenties liep de winst terug, anderen maakten verlies op hun balans en dit moest opgevangen worden. Als de koloniale regering wilde dat de Molukse eilanden economisch relevant zouden blijven, moesten er plannen komen om dit te bewerkstelligen.

Naast de economische problemen, was er de maatschappelijke onrust in de Molukken die leidde tot de Pattimura-opstand. De eerste maatregelen die het Nederlandse lokale bestuur nam, waren olie op het vuur. Het neerslaan van de opstand werd een strafexpeditie, inclusief plundertochten en executies. De opstandelingen hadden niet weten te bereiken waarvoor ze gevochten hadden.⁵⁶ Maar wat nu? Het bloederig onderdrukken van de opstand veranderde nog niets aan de economische en maatschappelijke situatie in de Molukken. Voor gouverneur-generaal G.A.G.P. Baron van der Capellen, was het duidelijk dat er iets moest gebeuren aan de toenmalige toestand. De teruglopende inkomsten en de ontevreden bevolking waren voor hem genoeg aanleiding om het tot dan gevoerde beleid te heroverwegen, hierover gaat het volgende hoofdstuk.

⁵³ Chr.G.F. de Jong, *De protestantse kerk in de Midden-Molukken 1803-1900. Een bronnenpublicatie*, deel 1, 1803-1854 (Leiden 2006) 9.

⁵⁴ De Jong, *De protestantse kerk in de Midden-Molukken*, 9; Van den Doel, *Zo ver de wereld strekt*, 48.

⁵⁵ 'Aanteekeningen nopens den staat der tegenwoordige gesteldheid der Molukse eilanden'; H.J. de Graaf, *De geschiedenis van Ambon en de Zuid-Molukken* (Franeker 1977) 217-234; De Clercq, *Bijdragen*, 170.

⁵⁶ Van den Doel, *Zo ver de wereld strekt*, 48; Stapel, 'Een en ander over de Molukken-publicatie', 179.

2 Vroege plannen (1816-1826)

Vanaf 1816 stond Nederlands-Indië weer onder Nederlands bestuur. Dit hoofdstuk bekijkt eerste plannen voor koloniaal bestuur in deze periode. Wat waren de belangrijkste spelers? Welke koers besloot het nieuwe gouvernement te nemen, een meer liberale of een meer conservatieve koers? Hoe werkte dit met de ambtenaren die op hun posten bleven? Wat moest er gebeuren met de specerijenmonopolies? Wat waren in de ogen van de beleidsmakers de problemen en wat waren hun oplossingen om de Molukken weer onder controle en winstgevend te krijgen? Deze vragen worden beantwoord vanuit de belangrijkste spelers, ambtenaren die vanaf 1816 naar Nederlands-Indië kwamen om het bestuur over te nemen. De commissarissen-generaal C.T. Elout, A.A. Buyskes en G.A.G.P. Baron van der Capellen kregen het bestuur. G.J. Meijlan en H.J. van de Graaff waren twee ambtenaren die de leiding hadden over een onderzoeksreis in de Molukken. Toenmalig gouverneur van de Molukken was P. Merkus. Over Van der Capellen, Meijlan en Van de Graaff is al vaker geschreven in secundaire literatuur, maar nooit in de context van economische koloniale planning in de Molukken in de 19e eeuw.⁵⁷

Voordat er ingegaan wordt op de eerste plannen, wordt eerst de achtergrond van de monopolies beschreven. Hoe waren deze tot stand gekomen? Wat hielden de monopolies in de Molukken precies in?

2.1 De monopolies

De contracten die de VOC met de Molukse eilanden sloot, gaven de Compagnie de basis voor het monopoliestelsel. In 1602 tekende de VOC een contract met Banda dat de bewoners nog uitsluitend nootmuskaat en foelie zouden leveren aan de VOC. In 1610 gebeurde hetzelfde voor Ambon met kruidnagel. De sultan van Ternate ging in 1652 akkoord om op al zijn onderhorigheden de specerijenteelt te verbieden en tegen te gaan. Soortgelijke contracten werden gesloten met andere eilanden en machthebbers in de Molukken, waaronder Batjan in 1653 en Tidore in 1657. De sultans die de contracten sloten werden gecompenseerd door een jaarlijkse toelage, de zogenaamde 'recognitiepenningen'.⁵⁸ In 1667 consolideerde de VOC haar specerijenmonopolie door de Makassarse Oorlog te winnen. De macht en invloed van Makassar werden gebroken, waardoor de Molukkers hun laatste potentiële bondgenoot tegen de VOC verloren. De specerijenteelt was alleen nog toegestaan op de eilandengroepen van Banda en Ambon, ofwel op: Ambon, Haruku, Saparua, Nusa Laut, Banda Neira, Lonthor en Pulau Ai.⁵⁹ De productie van specerijen werd hier zelfs verplicht. Vanaf 1652 moesten de Ambonezen kruidnagel verbouwen, de perkeniers voerden als werktuig van de VOC de verplichte nootmuskaatteelt op Banda in. De specerijen moesten voor een vastgestelde - veel te lage - prijs aan de VOC geleverd worden. Op de andere eilanden in de Molukken werd de teelt van specerijen verboden. De VOC wilde de complete controle over de productie in handen hebben; zo kon ze exact bepalen welke hoeveelheden er op de wereldmarkt afgezet werden. Het kwam meermalen voor dat productie eerst verhoogd of uitgebreid werd, om vervolgens oogst of bomen weer te vernietigen om de hoeveelheid te verminderen.⁶⁰ De VOC voerde bijvoorbeeld de kruidnagelboom in

⁵⁷ Charles Jeurgens, 'Op zoek naar betrouwbare informatie. De commissarissen-generaal en de stichting van de koloniale staat, 1816-1819', J. Thomas Lindblad, Alicia Schrikker, *Het verre gezicht. Politieke en culturele relaties tussen Nederland en Azië, Afrika en Amerika* (Franeker 2011) 266-285.

⁵⁸ Boelens, *Natuur en samenleving*, 205.

⁵⁹ Van de Graaff, Meijlan, 'De Moluksche eilanden', 179.

⁶⁰ Idem, 180.

op het eiland Kelang, om deze niet veel later weer uit te roeien.⁶¹

In plaats van zoveel mogelijk specerijen te verkopen op een vrije markt, werd er ook een handelsmonopolie gehandhaafd. Dit was een extra middel om het specerijenmonopolie te beschermen. De VOC wilde alle Aziatische handelaren weren uit de Molukse-archipel. Hierdoor waren Molukkers nauwelijks in staat om handel te drijven⁶². Door oorlog en intimidatie werden de Molukkers gedwongen om alle handelscontacten met Javanen, Maleisers en Makassaren op te geven. Alle handel moest gedreven worden via handelaren van de Compagnie. Dit was het handelsmonopolie van de VOC in de Molukken. Om winst te maken op de verhandelde goederen vroeg de VOC zeer hoge prijzen. Onder de Compagnie mochten de vrije handelaren zich alleen vestigen op Batavia, Ambon en Banda. De vrije handel was dus grotendeels schijn, aangezien de Molukkers ook niet de vrijheid hadden om alle producten te verhandelen.⁶³ Het specerijenmonopolie moest gecontroleerd en afgedwongen worden, wat gebeurde door de '*hongi-tochten*'. Deze vonden in ieder geval één à twee keer per jaar in de residenties Ternate en Ambon plaats. Een *hongi-tocht* bestond uit *kora-kora*'s die elke negorij verplicht moest voorzien van een bemanning. De *hongi* werd geleid door de gouverneur, enkele ambtenaren en VOC-militairen. Op Ambon ging het om 150 militairen en de complete *hongi* telde rond de 3.000 mensen.⁶⁴ De *hongi* ging langs de eilanden in de Molukken op zoek naar verboden specerijbomen. Op verdachte plekken ging men aan land om te controleren op specerijen. Als ze specerijbomen vonden, werden deze vernietigd, de zogenaamde extirpatie. Met de *hongi-tochten* probeerde de VOC ook smokkelhandel en piraterij tegen te gaan. Volgens het 19e eeuwse verslag van luitenant D.H. Kolff ging de controle op de specerijteelt en handel helemaal tot de kleine Zuidwesteren Zuidoostereilandjes in de zuidelijke Molukken.⁶⁵ De monopolies waren een middel om inkomsten voor het gouvernement te garanderen en om controle over de archipel te houden. Onder het Nederlandse gouvernement in 1816 bestonden de monopolies nog steeds. Het vorige hoofdstuk liet echter zien dat de inkomsten niet meer gegarandeerd waren, maar juist terugliepen. De monopolies voldeden niet meer voor het doel waar ze oorspronkelijk voor in het leven geroepen waren. Dit was een van de belangrijkste vraagstukken waar de planners en beleidsmakers die in dit hoofdstuk besproken worden, oplossingen voor probeerden te bedenken.

2.2 De eerste vier jaar

Voor de nieuwe bestuurders was het de vraag hoe de nieuwe koloniën effectief bestuurd konden worden. In de eerste plaats omdat de bezittingen hiervoor in handen van de Engelsen waren. In de tweede plaats omdat er economische problemen en maatschappelijke onrust waren. De nieuwe ambtenaren namen idealen van de Verlichting en het liberalisme met zich mee uit Europa. Het Engelse tussenbestuur was ook al progressiever en liberaler geweest dan de VOC.⁶⁶ De Commissarissen-generaal hadden in 1816 de Raad van Financiën gevraagd een rapport op te stellen over welk beleid er gevoerd moest worden. Op 11 februari 1817 werd het rapport uitgebracht.⁶⁷ Het ging vooral over Java en onderhorigheden, maar is hier interessant omdat het een antwoord op vragen gaf die in dezelfde periode in de Molukken aan de orde waren, namelijk over monopolies, gedwongen arbeid, vrije

⁶¹ Bleeker, *Reis*, 2, 50.

⁶² Brink, 'De Inlandsche burgers', 639.

⁶³ Boelens, *Natuur en samenleving*, 204-205; Brink, 'De Inlandsche burgers', 620-621, 639.

⁶⁴ Van de Graaff, Meijlan, 'De Moluksche eilanden', 181; Boelens, *Natuur en samenleving*, 206.

⁶⁵ D.H. Kolff, *Reize door den weinig bekenden zuidelijken Molukschen archipel en langs de geheel onbekende zuidwest kust van Nieuw-Guinea; gedaan in de jaren 1825 en 1826 (Amsterdam 1828)* 33.

⁶⁶ De Jong, *Een voetnoot*, 16; Parvé, *Het koloniaal monopoliestelsel*, 134.

⁶⁷ Parvé, *Het koloniaal monopoliestelsel*, 134.

cultuur en vrije handel. Het rapport spreekt zich negatief uit over een systeem dat gebaseerd is op dwang, waaruit misbruik en ellende voort zouden komen. Het rapport voert de voordelen aan van vrije arbeid: arbeiders zouden gewilliger en productiever zijn bij ‘*dit zachte juk*’ dan onder een zwaarder stelsel van dwang en geweld. Gedwongen arbeid in een monopoliestelsel zou leiden tot verlies van productie. Het rapport raadde een koers aan die in lijn was met die van het Engelse tussenbestuur.

Ondanks dit rapport voerden de commissarissen echter een bestuursstelsel in, ‘*dat geheel op eene vrije beschikking over personen en goederen was gegrond*’.⁶⁸ Landbouw moest gestimuleerd worden door grond ter beschikking te stellen. De groep Europese landbouwers moest uitgebreid worden. De commissarissen-generaal kregen de opdracht om de bepalingen van het Verdrag van Londen (1814) uit te voeren en het nieuwe bestuur te organiseren. Een alinea van artikel 19 was specifiek gewijd aan de toestand in de Molukken:

*‘Ten aanzien der nagelen, op Ambon en daar omstreeks ingezameld wordende, zullen zij speciaal moeten onderzoeken, of en waarom derzelve monopolie voor den Staat voordeelijker moet geacht worden dan het aanmoedigen van den landbouw door eene vrije vaart en het percipiëren van grondlasten en in- en uitgaande regten.’*⁶⁹

De commissarissen kwamen, mede dankzij hun vele andere taken in het uitgestrekte gebied, hier niet aan toe. De Molukken werden uitbesteed aan de twee heren Engelhard en Van Middelkoop. De ambtsperiode van deze twee commissarissen was geen succes.

Elout en Buyskes legden in 1818 het commissaris-generaalschap neer, Van der Capellen bleef achter als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië voor de periode 1816-1826. Door de opstand op de Ambon-eilanden was hij zeer geïnteresseerd geraakt in het Molukse stelsel. Met de negatieve berichten als motivatie, gaf Van der Capellen in 1820 opdracht tot een onderzoekscommissie. Onder leiding van Van de Graaff en Meijlan zou de commissie een reis door de archipel maken om de toestand in de Molukken te onderzoeken en voorstellen te doen om de situatie te verbeteren.⁷⁰ De twee schreven samen een uitgebreid rapport over de bevindingen van hun reis, die hier aan de orde komen.

2.3 Meijlan en Van de Graaff

Het verslag van Meijlan en Van de Graaff gaf een weergave van het eerste uitgebreide officiële onderzoek op locatie naar de toestand in de Molukken. Hierdoor was het van groot belang voor de bestuurlijke plannen in het eerste deel van de 19e eeuw. De heren maakten in het verslag zeer duidelijk hoe ze over de constructies in de Molukken dachten, waaronder het specerijenmonopolie. Ze veroordeelden het systeem zwaar, te beginnen met de extirpatie van specerijbomen op de eilanden waar teelt niet was toegestaan. De extirpatie was bedoeld om door het creëren van schaarste de winst te verhogen. Meijlan en Van de Graaff viel echter vooral de tegenstrijdigheid van het gevoerde beleid op, namelijk het inzetten van kapitaal en arbeidskrachten om de specerijenproductie te verhogen, om deze extra productie later weer te vernietigen. Daarnaast beweerden de twee mannen dat alle middelen tot extirpatie het doel niet gehaald hadden. Meijlan en Van de Graaff waren er zeker van dat het succes van de extirpatie de laatste zeventig á tachtig jaar meer op papier dan in werkelijkheid had bestaan. Ondanks dat de zeer vernielende effecten van de extirpatie voor de Molukse-eilanden zou dit beleid

⁶⁸ Parvé, *Het koloniaal monopoliestelsel*, 135-143.

⁶⁹ Stapel, ‘Een en ander over de Molukken-publicatie’, 178.

⁷⁰ Idem, 179; Parvé, *Het koloniaal monopoliestelsel*, 150; Olivier, *Reizen*, 2, 360; Boelens, *Natuur en samenleving*, 220-221.

niet zijn geslaagd om het specerijenmonopolie effectief te handhaven.⁷¹ De Engelsen hadden tijdens hun bestuur over Nederlands-Indië kruidnagel- en nootmuskaatbomen meegenomen om ze in de Engelse koloniën te cultiveren. Volgens de schrijvers was het twijfelachtig of ze hier met kruidnagel in waren geslaagd, maar met nootmuskaat en foelie waarschijnlijk wel. In dat geval had Nederland überhaupt het monopolie in specerijen niet meer in handen. Daarnaast was de smokkelhandel nooit geheel tegen te houden. Alleen al daarom stelden Meijlan en Van de Graaff vraagtekens bij handhaving van de specerijen- en handelsmonopolies.⁷²

Meijlan en Van de Graaff beschreven hoe de extirpatie de bestaansbron van de lokale bewoners ontnam, waardoor ze vervielen in armoede. Dat de Molukkers geen vrije handel meer konden drijven versterkte dit. Door de toenemende armoede nam tegelijkertijd de piraterij in de regio toe. De schadeloosstelling die werd betaald voor het recht tot extirpatie, kwam alleen ten goede aan de lokale vorsten, de gewone Molukkers zagen hier niets van terug.⁷³ Volgens Meijlan en Van de Graaff ontstond de armoede door de monopoliestelsels. De lokale bevolking was overal zwaar verarmd en de particuliere handel was zo teruggelopen dat hij niet meer noemenswaardig was. De verarmde bevolking en de teruggelopen handel veroorzaakten dus logischerwijs mede de slechte economische staat waar de Molukken in verkeerden. Zelfs op de eilanden waar specerijen verbouwd werden, leverde dit steeds minder op. Meijlan en Van de Graaff zeiden over de perkeniers op Banda dat deze ‘*in eenen schier reddeloozen staat*’ verkeerden. De uitgestrekte residentie Ternate was een constante kostenpost voor het gouvernement.⁷⁴ De negatieve effecten hiervan op de koloniale inkomsten uit de Molukken zijn duidelijk.

Als oplossing voor de problemen in de Molukken, stelden Meijlan en Van de Graaff voor om de monopolies op te heffen. Vrijhandel en vrije cultivatie van specerijen zouden de productiviteit en de inkomsten weer kunnen verhogen. Op de lange termijn zou dit voor de beste economische ontwikkeling zorgen en dus voor de grootste winsten voor het Nederlandse gouvernement.⁷⁵

De twee heren waren echter niet blind voor de gevolgen van zo’n grote beleidsverandering. Daarom raadden ze onmiddellijke afschaffing af. Het nieuwe bestuursstelsel moest afgestemd worden op de lokale bevolking en haar normen, waarden, gewoonten en regeringsvormen. Met afschaffing van het monopoliestelsel zou het gouvernement niet meer automatisch alle inkomsten uit specerijen ontvangen. Meijlan en Van de Graaff stelden als voorwaarde dat er andere inkomstenbronnen gevonden moesten worden om de monopolie-inkomsten te vervangen. Zelf hadden ze een aantal voorstellen: belasting op grond, betaling van in- en uitvoerrechten en andere regelmatige belastingen. Opheffing van het monopolie moest dus wachten tot er een betrouwbaar belastingsysteem was en de Molukkers in staat waren om belasting te betalen. De lokale bevolking moest bekend gemaakt worden met regelmatige belastingen en de gewilligheid om deze te betalen. Vrije specerijenproductie en vrijhandel zouden ervoor zorgen dat de bevolking in staat was om die belastingen te betalen.⁷⁶ Om deze voorwaarden door te kunnen voeren, drongen Meijlan en Van de Graaff erop aan dat alleen gebieden onder complete controle van het gouvernement binnen het systeem mochten vallen. Hiervoor kwamen in eerste instantie alleen de kleine eilanden in aanmerking. Daarom moesten de andere eilanden in bezit genomen en gehouden worden, om de controle te vergroten.⁷⁷ Zonder de gedwongen leveranties aan het gouvernement kon de lokale bevolking profiteren van de hogere specerijprijzen. De hogere prijs zou waarschijnlijk tot uitbreiding van de specerijencultuur motiveren, mede doordat de

⁷¹ Van de Graaff, Meijlan, ‘De Moluksche eilanden’, 195.

⁷² Idem, 321.

⁷³ Idem, 179, 234-245.

⁷⁴ Idem, 261-262, 316.

⁷⁵ Idem, 319-322, 323, 327.

⁷⁶ Idem, 323-324, 329-330, 336-337, 349.

⁷⁷ Idem, 325-326.

Molukkers zelf er baat bij goed onderhoud van de tuinen zouden hebben. Vrijhandel zou voor meer welvaart zorgen en de smokkelhandel tegengaan. De legale handelsstromen zouden makkelijker gecontroleerd kunnen worden, hierdoor kon belasting op handel geheven worden.⁷⁸

Van de Graaff en Meijlan gaven tenslotte een ontwerp voor de uitvoering van het nieuwe bestuursstelsel: Europese kolonisatie van de Molukken met als einddoel de realisatie van een betere economie door vrijhandel en vrije specerijencultuur. Het monopolie bleef voorlopig bestaan op de eilanden waar het van toepassing was: Ambon, Haruku, Saparua, Nusa Laut, Banda Neira, Lonthor en Pulau Ai. De kolonisatie moest gedragen worden door een nieuwe groep van Europese kolonisten, met als focus Ceram en Buru als vestigingsplaatsen. Meijlan en Van de Graaff stelden voor dat de eerste groep kolonisten uit driehonderd Nederlandse planters moest bestaan. Deze zouden een extra schakel met de lokale bevolking vormen en leiding kunnen geven aan de uitbreiding van de landbouw.⁷⁹ Door de kolonisten van wapens te voorzien, konden ze aanvallen op de Nederlandse koloniale belangen van zowel binnen- als buitenaf verdedigen. Meijlan en Van de Graaff stelden een hele lijst aan voorwaarden op voor de Europese vestiging, waaronder de vrije beschikking over voldoende land en de verplichting om bij elkaar te wonen. De kolonisten moesten het recht hebben om lokale arbeiders in te huren, maar het was hun verboden om de arbeiders hun vrijheid te ontnemen.⁸⁰ Opmerkelijk detail is dat een aantal van de voorwaarden teruggrepen naar het oude VOC stelsel. Zo waren de kolonisten verplicht om *'ten minste de helft dier landen te beplanten met zoodanige product, voor de Europesche markt geschikt, als naar gelang van de behoefte en den aard van den grond van elke gemeente kan worden bepaald'*.⁸¹ Voor de eerste tien jaar van de vestiging zou het gouvernement het alleenrecht op het verhandelen van de gedwongen productie van de kolonisten hebben. Sterker nog, als de kolonisten besloten op de andere helft van hun land producten te verbouwen die onder het monopolie vielen, had het gouvernement ook hierover het alleenrecht. Na tien jaar zouden de verplichte teelt en levering besproken worden in een nieuwe overeenkomst. Zowel het belang van de kolonisten als van het gouvernement werden hierbij meegewogen.⁸²

Het plan tot kolonisatie lijkt een enigszins conservatieve methode. Meijlan en Van de Graaff gaven het beeld dat deze conservatieve stap genomen moest worden om de controle over de archipel te vergroten, alvorens de Molukken klaar waren voor meer vrijheden om de economie echt te laten groeien. Zowel het gouvernement als de lokale bevolking zouden er baat bij hebben. Desondanks ben ik geen vermeldingen van dit plan voor de Molukken tegenkomen in de stukken van latere koloniale planners.

Van de Graaff en Meijlan beschreven tijdens hun onderzoeksreis van 1820 ook de vervallen staat van de kruidnagelbomen op Ambon, Haruku, Saparua en Nusa Laut. De bomen werden verstikt door onkruid, een winstgevende teelt kon hierdoor onmogelijk plaatsvinden. Ze gaven enkele voorstellen om zowel de teelt te verbeteren als de situatie van de lokale bewoners die betrokken waren bij de kruidnagelteelt. Volgens hen moest het negorijbewoners toegestaan zijn om bij de kruidnagelbossen te gaan wonen, mits ze dit wilden.⁸³ Daarnaast moest de lokale bevolking gemotiveerd worden om zich te wijden aan de specerijenteelt en aanplant. Meijlan en Van de Graaff stelden voor dat specerijeprijzen verhoogd moesten worden en dat de telers en planters een extra premie moesten krijgen. Ook stelden ze voor om het burgerrecht te geven aan negorijbewoners die zich regelmatig bezighielden met de aanplant en onderhoud van kruidnagelbomen. Uiteindelijk zouden de bomen dan het eigendom

⁷⁸ Van de Graaff, Meijlan, 'De Moluksche eilanden', 325.

⁷⁹ Idem, 331-334, 337, 353.

⁸⁰ Idem, 331-334.

⁸¹ Idem, 333.

⁸² Idem, 333-334.

⁸³ Idem, 240, 339-340.

worden van de lokale bewoners. Volgens de twee heren was het bezit alleen maar een last voor het gouvernement, terwijl het voor de Ambonezen begeerlijk zou zijn.⁸⁴

In de specerijenteelt op de Banda-eilanden zagen Meijlan en Van de Graaff geen tot weinig verbeteringen voor de nootmuskaatcultuur. Hun enige kritiek was dat als er oude bomen stierven de nieuwe bomen verder uit elkaar geplant moesten worden. Bij de huidige aanplant stonden de gewassen te dicht op elkaar, waardoor de groei van de bomen werd belemmerd. Verder waren volgens hen de natuurrampen en het tekort aan arbeiders oorzaken dat de nootmuskaatcultuur op Banda nooit verder was uitgebreid. Volgens hen nam het aantal bomen zelfs af. In 1820 stonden er 547.783 nootmuskaatbomen, dit zouden er 113.000 minder zijn dan in 1686.⁸⁵ Meijlan en Van de Graaff dachten dat er geen mogelijkheid was om op korte termijn de situatie van de perkeniers te verbeteren. De belangrijkste oplossing die de heren gaven was vrijhandel voor de nootmuskaat en andere specerijen, die zoals besproken niet direct ingevoerd kon worden.⁸⁶ Wat wel kon, was de perkeniers het eigendom over hun perken teruggeven. In 1795 onteigende het gouvernement de perken van de perkeniers, al bleven de perkeniers deze wel beheren. Sindsdien was het onduidelijk op welke rechten de planters zich konden beroepen als het ging om de beschikking over de perken. Meijlan en Van de Graaff hoopten dat, door de perkeniers het eigendom terug te geven, dit een impuls voor hen zou zijn om de productie van de perken te verhogen. Ten slotte moest het arbeidstekort opgelost worden, dat toen al neerkwam op 398 werkkrachten te weinig.⁸⁷

Meijlan en Van de Graaff zagen progressieve hervormingen als de oplossing voor de problemen die ze tijdens hun onderzoeksreis constateerden. Niet voor alle economische kwesties hadden ze direct oplossingen en niet al hun suggesties zijn uitgevoerd. Vooral hun onderzoeksrapport over de stand van zaken in de Molukken bevatte een belangrijke boodschap die nog nooit zo duidelijk naar voren was gebracht: de slechte economische toestand van de Molukken.

2.4 Merkus

Meijlan en Van de Graaff waren rond 1820 niet de enigen die een zorgelijk beeld over de Molukken schetsten. Pieter Merkus was gouverneur van de Molukken van 1822 tot 1829. Hem werd gevraagd om met zijn kennis van zaken extra informatie te geven aan het gouvernement over de situatie in de Molukken.⁸⁸ Hij gaf in meerdere rapporten en verslagen aan hoe slecht de toestand in zijn gebied was. Al snel na zijn aanstelling stuurde hij een rapport naar Van der Capellen waarin Merkus meldde dat:

*‘het in de Molukkos bestaande regerings-stelsel een gruwel was, welke niet te spoedig kon worden weggenomen, niet alleen in het belang der bevolking, welke alle nuttige veerkracht verloren had door eene bittere onderdrukking van meer dan twee eeuwen, maar ook in het geldelijk belang van het Gouvernement, hetwelk onder den bestaanden staat van zaken niets dan schade vooruit mogt zien.’*⁸⁹

Merkus bracht verbetering in de wetteloze toestand die aan het begin van de 19e eeuw in de regio heerste. Er waren veel conflicten in de Molukken tussen de eilanden en sultans rond Ceram.⁹⁰

⁸⁴ Van de Graaff, Meijlan, ‘De Moluksche eilanden’, 240.

⁸⁵ Idem, 181-182, 252, 340.

⁸⁶ Idem, 341.

⁸⁷ Idem, 252, 341-342.

⁸⁸ Olivier, *Reizen*, 2, 360-361.

⁸⁹ Parvé, *Het koloniaal monopoliestelsel*, 151.

⁹⁰ H.C. van Eijbergen, ‘Geschiedkundige aantekeningen omtrent de Noordkust van Ceram, van af het jaar 1816 tot 1832’, *Tijdschrift voor Indische taal- land- en volkenkunde*, deel 17 (‘S Gravenhage 1869) 490.

Uiteraard kon hij weinig doen aan de meer structurele problemen zonder dat hij hiervoor toestemming of opdracht kreeg van hogerhand. Dit betekende niet dat Merkus een voorstander was van onmiddellijk afschaffing van de gedwongen leveranties.⁹¹ Ook schreef de gouverneur in een brief aan de commissarissen-generaal dat het onmogelijk was om het monopoliestelsel te behouden en tegelijkertijd smokkel tegen te gaan.⁹² Merkus wilde de legale handel juist bevorderen. Zijn plannen tot intensievere contacten met de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden zullen in hoofdstuk drie en vijf besproken worden.

2.5 Van der Capellen

Alle negatieve berichten maakten behoorlijk indruk op Van der Capellen. Voordat hij iets wilde ondernemen, ging hij zelf op onderzoeksreis in 1824. Vergezeld door Van de Graaff ging de gouverneur-generaal naar de Molukken om poolshoogte te nemen.⁹³ Over deze tocht zijn verscheidene verslagen gepubliceerd in koloniale tijdschriften, maar van groter belang zijn de besluiten die Van der Capellen aan het einde ervan uitvaardigde. In het *Staatsblad van Nederlandsch-Indië voor het jaar 1824* is te zien welke bestuurlijke veranderingen de gouverneur-generaal door wilde voeren. De toestand in de Molukken was namelijk nog erger dan hij had verwacht. Bij de terugkomst van Van der Capellen op Java zei hij hierover:

*‘dat, hoe ellendig hij zich den staat der Ambonsche bevolking had voorgesteld, en hoe slecht zijne meening ware geweest omtrent de inrigting des bestuurs, de wezenlijkheid al hetgeen hij zich daarvan had voorgesteld, jammerlijk overtrof.’*⁹⁴

De bestuurlijke besluiten waren een eerste stap om iets aan de slechte situatie in de Molukken te veranderen. In besluit no. 19a 15 april 1824 no. 1 voegde Van der Capellen verschillende bestuurlijke gebieden samen. Ambon werd vanaf dat moment een eigen residentie met een resident die onder hoger gezag van de gouverneur van de Molukken viel. Ook de residentie Banda werd uitgebreid met extra gebieden.⁹⁵ Van der Capellen gaf in een reeks van de artikelen voorschriften voor de taken van de bestuurders. Zo waren ze verantwoordelijk om te zorgen dat zoveel mogelijk lokale kinderen naar school gingen. Het gouvernement van Ambon was verantwoordelijk voor onderhoud en aanplant van de kruidnagelbomen en inzameling van de oogst. Ook moest het zorgen voor de aanleg van wegen en markten en het oppakken van weggelopen slaven. In artikel 6 stond dat de resident en andere ambtenaren geen aandeel of belang mochten hebben bij het drijven van handel, verpachting van goederen, rechten of middelen. Ook mochten ze geen *‘giften, gaven of geschenken’* aannemen als dit conflicteerde met hun ambtsbetrekking.⁹⁶ Het werd ambtenaren verboden om persoonlijk economisch belang te hebben bij de gang van zaken in hun bestuursgebied.

Van der Capellen pakte ook de ergste verschijnselen van de monopoliestelsel aan. In artikel 163 schafte hij de *hongi-tochten* af en verbood ten strengste om deze ooit nog uit te voeren. Ook was het niet toegestaan om in plaats van de *hongi* enige andere belasting, betaling of leverantie van de lokale bewoners te eisen. Van der Capellen maakte gelijktijdig een einde aan de extirpatie, vanaf nu was het verboden om specerijbomen te vernietigen. Molukkers mochten op hun eigen grond

⁹¹ De Graaf, *De geschiedenis van Ambon*, 236.

⁹² P. Merkus, *Verschillende papieren betreffende het gouvernement der Molukken* (1825) KITLV D H 199 mf, 72.

⁹³ Boelens, *Natuur en samenleving*, 220-221.

⁹⁴ Parvé, *Het koloniaal monopoliestelsel*, 151.

⁹⁵ ‘Staatsblad No. 19a, 15 april 1824 no. 1’, 15-29.

⁹⁶ Idem, 15-29.

verbouwen wat ze zelf wilden zonder dat ze hiervoor gestraft konden worden. Welke prijzen ze hiervoor van het gouvernement zouden mogen vragen, zou in de loop van het jaar bepaald worden. Tot die tijd werden de oude prijzen gehandhaafd.⁹⁷ De specerijenteelt en de uitbreiding hiervan kwamen onder bescherming van het gouvernement. Zonder het in zoveel woorden te noemen, probeerde Van der Capellen op deze manier de eerste stappen te zetten voor beëindiging van het specerijenmonopolie. Artikel 167 lijkt erop te wijzen dat het gouvernement wel nog steeds de enige legale koper was.

Van der Capellen deed nog een andere, vrij gewaagde zet. Op de eilanden Ambon, Banda en Ternate vaardigde hij proclamaties uit waarin hij de huidige problemen benoemde en een deel van de oplossingen naar voren bracht. Met deze proclamaties wilde hij de lokale bewoners duidelijk maken dat hun belangen en welzijn niet uit het oog verloren waren.⁹⁸ Waarschijnlijk was Van der Capellen niet zelf de opsteller van het stuk, maar had Van de Graaff hierin een hand gehad.

In de proclamatie op Ambon erkende de gouverneur-generaal dat de Ambonezen niet gedeeld hadden in de opbrengsten van de specerijenteelt. Vanaf nu wilde hij een eerlijker betaling voor de arbeid die de lokale bewoners verrichtten in de specerijentuinen. De gouverneur-generaal beloofde het dubbele loon. Hij riep de Ambonezen op om gehoorzaam te zijn en de gouvernementsambtenaren te ontvangen als beschermers en weldoeners. De ambtenaren zouden de lokale bewoners laten zien hoe ze de specerijebomen voor hun eigen voordeel beter moesten planten en onderhouden. Wel moesten de lokale bewoners zelf keuzes kunnen maken betreffende de grondkeuze, de manier van bewerking, de inzameling en de behandeling van de oogst. De negorij- en herendiensten op Ambon bleven gewoon bestaan, enkele artikelen in het besluit zijn eraan gewijd welke taken de Ambonezen nog steeds verplicht waren te vervullen. Van der Capellen beloofde verder dat op de plekken waar voldoende vrijwillige arbeiders waren, geen gedwongen arbeid meer plaats zou vinden.⁹⁹ Een nogal curieuze belofte. Op het eerste gezicht lijkt het een erg verlichte verklaring, maar wat impliceerde deze voor een situatie waar niet genoeg vrijwillige arbeiders waren? Als de negorijbewoners alsnog gedwongen werden om in de kruidnagelteelt te werken, betekende de verklaring niets. De Ambonezen moesten zelf willen wat het gouvernement van ze verlangde, was dit niet het geval, dan dwong het koloniale bestuur ze alsnog.

De proclamatie op de Banda-eilanden meldde dat hier voorlopig de monopolies voor specerijen, nootmuskaat en foelie, volledig gehandhaafd bleven totdat de oude wetten herzien of vervangen konden worden. Ook de vrije handel voor andere producten zou voorlopig beperkt worden, om het specerijenmonopolie beter te kunnen controleren. De perkeniers kregen het eigendom over hun perken terug. De perken waren niet meer een leen waarvoor huur betaald moest worden. De perken konden weer geërfd worden door de nabestaanden van de perkeniers.¹⁰⁰ In een verslag van de reis van Van der Capellen werd geopperd om Balinese gezinnen op Banda te plaatsen om als vrije arbeiders op de perken te werken. De enige eis was dat ze zich aan het werk zouden binden voor een periode van tien tot twaalf jaar.¹⁰¹ Deze oplossing voor het arbeiderstekort is nooit uitgevoerd. Er bestond onder ambtenaren en andere reizigers een negatief beeld over de perkeniers. De plantage-eigenaren werden omschreven als lui, dom, eigenwijs en zedeloos. Voor velen waren de perkeniers de oorzaak voor de verlieslijdende nootmuskaatperken. De perkeniers gebruikten de beste slaven als huisslaven of om op hun schepen te werken, soms voor illegale smokkelhandel. Ze gaven zo min mogelijk geld uit aan het onderhoud van hun slaven en arbeiders. Dit was de reden dat er een perkinspecteur en boswachters

⁹⁷ 'Staatsblad No. 19a, 15 april 1824 no. 1', 28, 37.

⁹⁸ Idem, 29.

⁹⁹ 'Staatsblad No. 19a, 15 april 1824 no. 1', 26, 28-30.

¹⁰⁰ Idem, 37; Olivier, *Reizen*, 1, 158; Reinier de Klerk, *Belangrijk verslag over den staat van Banda en omliggende eilanden aan Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië Jacob Mossel* ('s Gravenhage 1894) 104-105.

¹⁰¹ 'Het journaal van den baron van der Capellen', 304.

kwamen om de perken te controleren. Ook werd er vastgesteld hoe de perkeniers hun slaven moesten onderhouden en behandelen.¹⁰²

De residentie Ternate kreeg net als de twee andere residenties een bestuurlijke herindeling. De residentie Ternate was het eerste en enige gebied waar uitbreiding van de specerijenteelt plaatsvond. Alle specerijen die vanaf dat moment in die residentie geteeld zouden worden, moesten verplicht geleverd worden aan het gouvernement voor vastgestelde prijzen, namelijk tien stuivers per pond kruidnagel, twaalf stuivers per pond foelie en acht stuivers per pond nootmuskaat. De specerijen moesten op de juiste manier ‘*deugdzzaam*’ behandeld worden, voordat ze geleverd mochten worden.¹⁰³

Van der Capellen wilde langzaam veranderingen doorvoeren en alle VOC systemen vervangen door mildere varianten. Toch was hij voorlopig nog genoodzaakt het oude stelsel te handhaven. Ondanks de overtuiging van hem en zijn medestanders, bleven de overblijfselen uit de VOC voortbestaan. Hierbij speelt een aantal verschillende aspecten een rol. Ten eerste zaten de oude systemen zo diep geworteld in zowel de koloniale bureaucratie, de inheemse samenleving als de politieke en economische verbinding tussen die twee, dat het plotseling opbreken ervan het systeem zou doen instorten.¹⁰⁴ Daarnaast waren er niet direct goede alternatieven voorhanden die zonder problemen ingevoerd konden worden. Ten tweede waren er vier verschillende groepen ambtenaren die elk voor een andere ideologische stroming stonden. Er waren de oudgasten, die de VOC in ere wilden herstellen. Ten tweede de *Daendelianen*, de uitvoerders van de maatregelen van Daendels. De *Raefflesianen* (of *Muntinghianen*), tegenstanders van de het dwangstelsel van verplichte leveranties en voorstanders van het landrentesysteem. En ten slotte de *orang baru* (nieuwe mensen), waaronder Van der Capellen zelf. De oudgasten hadden de meeste kennis en relatienetwerken met inheemse bestuurders en lokale bevolking. Hierdoor waren ze van groot belang voor de nieuwe bestuurders en kregen ze in het begin ondanks hun afwijkende standpunten de belangrijkste bestuursposities. De nieuwe bestuurders misten kennis en kunde en alternatieven waren er niet, ze konden de oudgasten dus onmogelijk links laten liggen.¹⁰⁵ Deze situatie zorgde voor de nodige spanningen en conflicten, de verschillende kampen hadden elkaar niet al te hoog zitten. Soms liet Van der Capellen zich door de conservatieve stromingen beïnvloeden, zoals met een besluit over de particuliere landverhuur op Java van 6 mei 1823. Het waren waarschijnlijk ook de oudgasten die Van de Graaff beschuldigden van het beschermen van inlanders, al specificeerde hij niet precies van wie de aantijgingen kwamen.¹⁰⁶

Stromingen in het gouvernement wilden mildere hervormingen in de Molukken doorvoeren en toewerken naar afschaffing van het monopolie. Tegelijkertijd werden in Nederland met steun van de koning de plannen voor de Nederlandsche Handel-Maatschappij en de koffiemonopolie op Java aangenomen. In 1824 was de oprichting van de Handel-Maatschappij en in 1832 werd het koffiemonopolie op Java ingevoerd.¹⁰⁷ Dat de toon van koloniale planning in Indië en in het moederland zo zwaar botsten is opmerkelijk. Van der Capellen wilde de Molukken weer winstgevend maken door de afschaffing van het monopoliestelsel en een eerlijker behandeling van de lokale bevolking, die op deze manier meer kansen zou krijgen en zo meer inkomsten voor de koloniale overheid binnen zouden brengen. Afschaffing van de specerijenteelt werd nooit genoemd als optie.

¹⁰² Herman Otto van der Linden, *Banda en zijne bewoners* (Dordrecht 1872) 15-17; Crab, *De Moluksche Eilanden*, 20; De Kock, *Beknopte memorie*, 119; Hanna, *Banda*, 101; Olivier, *Reizen*, 1, 180-183, 210; ‘Staatsblad No. 19a, 15 april 1824 no. 1’, 37-38.

¹⁰³ ‘Staatsblad No. 19a, 15 april 1824 no. 1’, 46.

¹⁰⁴ Van Goor, *Prelude*, 93.

¹⁰⁵ Jeurgens, ‘Op zoek naar betrouwbare informatie’, 272-274.

¹⁰⁶ Parvé, *Het koloniaal monopoliestelsel*, 143-144; Hendrik Jan van de Graaff, *Brieven van en aan H.J. van de Graaff, 1816-1826. Eene bijdrage tot de kennis der Oost-Indische bestuurstoestanden onder de regeering van G.A.G.P. baron van der Capellen*, deel 2 (’s Gravenhage 1901) 214.

¹⁰⁷ Parvé, *Het koloniaal monopoliestelsel*, 153-154, 186.

Stimulatie van de teelt werd als belangrijkste middel gezien om de inkomsten uit de Molukken te verhogen. De wetgeving van Van der Capellen was een eerste stap in de reorganisatie van het systeem. Door het afschaffen van de *hongi-tochten* en extirpatie drukte het specerijmonopolie iets minder zwaar op de lokale bevolking. Van der Capellen was ervan overtuigd dat het monopolie afgeschaft zou worden toen hij in 1826 terugkeerde naar Nederland. Dit was echter niet het geval: de Nederlandse regering en koning zagen afschaffing niet zitten. De monopolielasten in de Molukken werden iets verlicht door de maatregelen van Van der Capellen, maar tot afschaffing kwam het niet.

2.6 Invloed

Wim van den Doel noemt Van der Capellen de eerste die verlicht idealisme en koloniaal realisme met elkaar probeerde te verenigen. Hij streefde naar een modern rationeel bestuur met het tegengaan van nepotisme en het geven van instructies en vaste salarissen aan ambtenaren. Maar Van der Capellen was zich er ook van bewust dat men niet zonder de traditionele inheemse regenten kon.¹⁰⁸ Hij probeerde een liberaal-verlicht bureaucratisch bestuur in te voeren, wat niet altijd even goed lukte. Ook vond hij dat het gouvernement oog moest hebben voor het welzijn van de bevolking.¹⁰⁹ Van den Doel noemt het bewind van Van der Capellen een mislukking, omdat veel Europese ambtenaren door hun verschil in visie zich weinig van zijn koers aantrokken.¹¹⁰ Hierbij kijkt Van den Doel echter uitsluitend naar Java en onderhorigheden. De bestuursperiode was misschien geen groot succes, maar Van der Capellen zette als koloniale planner essentiële stappen voor hervormingsgezinde plannen in de Molukken.

Hans Straver zegt dat de eerste nieuwe ambtenaren in 1814 ‘mensenvrienden’ waren. Deze werden later vervangen door meer financiële bestuurders. Men voelde zich volgens hem verantwoordelijk voor het welzijn van de lokale bevolking, maar er moest ook winst gemaakt worden.¹¹¹ Het is waar dat de maatregelen van Van der Capellen en zijn medestanders niet meteen economische verbetering zouden opleveren, maar ze waren zeker niet alleen bedoeld om de lokale bevolking te beschermen. Door de Molukkers meer kansen en meer belang bij economische groei te geven, hoopten ze de economie positief te beïnvloeden.

Fasseur merkt ook op dat de opgebouwde Indische administratie te duur was. Dit zorgde voor chronisch geldgebrek bij de koloniale regering die moest aankloppen bij het moederland voor financiële steun. Dit was een van de redenen dat de ethische politiek stukliep. In 1825 werd er na het ontslag van Van der Capellen bezuinigd op de administratie. De maatregelen in het belang van de bevolking werden gestopt.¹¹²

Charles Jeurgens schrijft dat geen bestuurders met meer moeilijkheden te kampen had dan de commissarissen-generaal die in 1816 naar Nederlands-Indië kwamen. Hij schrijft vooral over de pogingen van het gouvernement tot het winnen van betrouwbare informatie. Zo probeerde Van der Capellen in 1820 een inventaris op te maken van het archiefmateriaal van de buitenposten. Hij wilde hierop terugvallen bij besluitvorming. In de praktijk werd hier weinig gebruik van gemaakt omdat de rapporten niet gebaseerd waren op daadwerkelijk beleid maar alleen op de plannen. De uitvoering ervan was willekeurig en fragmentarisch. Regels en commissies werden opgesteld om regelmatige, betrouwbare informatie te waarborgen, maar het informatienetwerk kwam in de eerste jaren van het

¹⁰⁸ Van den Doel, *De stille macht*, 103.

¹⁰⁹ Boelens, *Natuur en samenleving*, 233.

¹¹⁰ Van den Doel, *De stille macht*, 103.

¹¹¹ Hans Straver, *Vensters op de Molukse geschiedenis 1450-1950* (Utrecht 2011) 122.

¹¹² C. Fasseur, 'De 'geest' van het gouvernement', C. Fasseur, *Geld en geweten. Een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel, deel I: 19e eeuw* (Den Haag 1980) 36, 38.

hernieuwde Nederlandse gezag niet naar behoren van de grond.¹¹³

Hoe dachten de tijdgenoten over Van der Capellen? H.J. de Graaf schreef in zijn boek dat sommigen de hele onderzoeksreis maar geldsmijterij vonden, anderen vonden het wel nuttig.¹¹⁴ Zo was luitenant-gouverneur-generaal De Kock een groot bewonderaar van de proclamatie van Van der Capellen. Terwijl een anonieme ambtenaar schreef dat het goed was dat de Molukkers niet alles begrepen hadden, omdat dit voor een hoop problemen had kunnen zorgen. Hiermee doelde de anonieme schrijver waarschijnlijk op de eerste openlijke erkenning van de koloniale regering dat de tot dan toe gevoerde politiek ‘*verderfelijk voor de bevolking*’ was geweest.¹¹⁵ In Nederland werd afschaffing van de specerijenmonopolies niet als een optie gezien.

De meer verlichte, liberale koers waar Van der Capellen en Van de Graaff voor stonden werd niet door iedereen positief beoordeeld en was niet op alle punten even succesvol. De adviezen in de rapporten van Meijlan, Van de Graaff, Merkus en Van der Capellen zijn dan ook niet altijd uitgevoerd. Wel hebben ze een blijvende invloed gehad op de koloniale planners na hen. Iedere ambtenaar of reiziger die op de hoogte was van de economische en maatschappelijk stand van zaken van de Molukken bleef in hun verslagen aan deze mannen refereren.

¹¹³ Jeurgens, ‘Op zoek naar betrouwbare informatie’, 271, 275-280, 283.

¹¹⁴ De Graaf, *De geschiedenis van Ambon*, 238.

¹¹⁵ Idem, 240.

3 Latere visies monopoliestelsel

Ondanks het streven en de goede bedoelingen van Van der Capellen werden de monopoliestelsels in 1826 niet opgeheven. Wat waren de visies en plannen voor de monopolies na Van der Capellen? Hadden de rapporten uit de eerste tien jaar enige invloed gehad op de planning die volgde? Diverse (bestuurs)ambtenaren deden hierover verslag. Johannes Olivier Jz., onder andere voormalig secretaris van Palembang, schreef in 1834 een zeer uitgebreid reisverslag. Daniel Couperus Steyn Parvé was Indisch bestuursambtenaar met verschillende functies en publicist, hij bracht een wetenschappelijk werk uit over het koloniaal monopoliestelsel (1850). Pieter Bleeker was als arts en ichtyoloog in dienst van het Oost-Indische leger, en schreef een uitgebreid verslag over alles wat hij tegenkwam tijdens zijn reis met gouverneur-generaal Mr. A.J. Duymaer van Twist in 1856. H.C. van Eijbergen schreef een artikel van geschiedkundige aantekeningen (1869), hij was in 1863 assistent-resident van Ambon. Gerrit Willem Wolter Carel Baron van Hoëvell, neef van de bekende Dr. W.R. van Hoëvell, was ambtenaar in verschillende functies, waaronder controleur en resident van Ambon en uiteindelijk gouverneur van Celebes. Ook hij schreef hierover een artikel (1897).

De bureaucratische hervormingen tijdens Van der Capellens ambtsperiode waren kennelijk te duur geweest. Zijn opvolger, gouverneur-generaal Leonard Du Bus de Gisignies, voerde bestuursbezuinigingen door. Verder veranderde Gisignies niet fundamenteel van koers, hij zette de trend van bureaucratisering voort. In 1828 werd Johannes van den Bosch benoemd tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Hij voerde het Cultuurstelsel op Java in, een stap die Van den Doel ‘quasi-feodalisering’ noemde.¹¹⁶ In de Molukken werden er onder zijn bewind geen wezenlijke hervormingen doorgevoerd. Vanaf 1848 was de liberale stroming oppermachtig in de Nederlandse regering; de liberalen waren tegen het monopolie. Ook werd steeds duidelijker dat het monopoliesysteem financieel niet meer werkte.¹¹⁷ Dat opheffing van het monopolie een kwestie van tijd was, werd steeds algemener geaccepteerd. De Molukken moesten iets opleveren, onder dit motto werden de belangen van de bevolking weer even opzij geschoven. Tot eind jaren vijftig van de 19e eeuw, toen de werken van Eduard Douwes Dekker, beter bekend als Multatuli, bekendheid verwierven en opschudding veroorzaakten. Onder Nederlanders begon het gevoel te leven dat er welvaart naar de lokale bevolking gebracht moest worden. Veel ambtenaren hadden het beste met de inheemsen voor en gingen zich op een vaderlijke (paternalistische) manier naar de lokale bevolking opstellen. Uiteraard wel met inachtneming van de inkomsten voor de staatskas.¹¹⁸

Olivier droeg zijn verslag op aan Van der Capellen, die hij een ‘*erkenden menschevriend en waarlijk verlichten staatsman*’ noemde. Olivier was een duidelijke opvolger van het gedachtegoed van Van der Capellen, dat duidelijk in zijn verslag is terug te vinden. Olivier zag geen gegronde bezwaren om het monopoliestelsel niet op te heffen. Als de lokale bevolking zelf belang bij de productie zou hebben en als de teelt niet beperkt zou zijn tot enkele kleine monopolie-eilandjes, dan zou de specerijenteelt zich snel door de archipel verspreiden. Door vrijhandel zouden de producten weer een eerlijke prijs krijgen, waardoor de welvaart van de Molukkers zou stijgen. Door invoering van een geregeld belastingstelsel zou ook het gouvernement baat hebben bij deze economische groei.¹¹⁹ De kwaliteitsproducten uit de Molukken zouden vanzelf de specerijen uit andere gebieden van de markt verdrijven, volgens Olivier.

¹¹⁶ Van den Doel, *De stille macht*, 54, 56-65, 103.

¹¹⁷ De Graaf, *De geschiedenis van Ambon*, 243.

¹¹⁸ Fasseur, ‘De ‘geest’ van het gouvernement’, 42; Van de Meulen, *Multatuli*, 478.

¹¹⁹ Olivier, *Reizen*, 2, 360-364.

Ook Parvé was in zijn boek over het koloniaal monopoliestelsel kritisch over het voortbestaan ervan. Parvé behandelde dan ook Van der Capellen, Meijlan, Van de Graaff en Merkus in zijn boek, al was hij iets objectiever over deze mannen dan Olivier. Daarnaast haalde Parvé Crawford aan die beweerde dat opgeven van het monopolie de aanplant van specerijen in andere koloniën stop zou zetten. De Engelse en Franse koloniën zouden volgens Parvé de concurrentie niet vol kunnen houden met de Molukken.¹²⁰

Bleeker was van mening dat zowel de Molukkers als het gouvernement achteruitgang in welvaart en inkomsten ervaren hadden door het monopoliesysteem.¹²¹ Bleeker meende ook dat het monopoliestelsel en de dwangarbeid vanuit de VOC hadden geleid tot afname van de Ambonese bevolking, zowel in aantallen als welvaart. Zodra het gouvernement mildere regels doorvoerde zou de situatie er volgens hem op vooruit gaan. Bleeker gebruikte de inkomsten en uitgaven van 1850-1854 voor Ambon om zijn standpunt kracht bij te zetten. De gouvernementsuitgaven voor deze periode waren 663.826 gulden, waar 1.725.746 pond opbrengst aan kruidnagel tegenover stond. Met een prijs van 30 cent per pond leverde dit 431.436 gulden op en met een prijs van 35 cent 503.342 gulden. Transport naar Europa leverde een betere verkoopprijs op, maar ook meer kosten. Het gouvernement maakte dus verlies met het monopoliesysteem.¹²² Bleeker concludeerde vervolgens dat: *‘Uit een en ander blijkt alzoo, dat het monopoliestelsel, wat de nagelen betreft, gerustelijk kan worden opgeheven, zoowel met betrekking tot de bevolking der nageleilanden, als met betrekking tot de belangen van het gouvernement en het moederland.’*¹²³ Zijn reisgenoot gouverneur-generaal Duymaer van Twist zelf was echter een gematigd, godsdienstig liberaal en geen vooruitstrevende hervormer.¹²⁴

Niet alleen deze schrijvers haalden Van der Capellen en zijn collega's aan om hun ideeën of om hun gegevens die ze leverden. Vele anderen zoals F.S.A. de Clercq, I.H.J. Hoek, S. Müller, J.H. Gerrits deden dit ook. Op hun beurt werden mannen als Bleeker en Olivier, door hun omvangrijke en zeer complete reisverslagen met ontzettend veel gegevens en ideeën, ook weer geciteerd door andere schrijvers waaronder, I.H.J. Hoek, W.H. de Vriese en C.R. Bakhuizen van den Brink.

H.C. van Eijbergen schreef in 1869 over de grote armoede die het monopoliestelsel onder de lokale bevolking veroorzaakt had.¹²⁵ Want in de jaren '50 van de 19e eeuw had het gouvernement nog steeds het monopolie op nootmuskaat in handen.¹²⁶ Pas op 31 december 1863 werd de gedwongen teelt en de levering aan het gouvernement van kruidnagel opgeheven. In 1864 waren officieel alle specerijenmonopolies in de Molukken afgeschaft.¹²⁷ Oud-resident G.W.W.C. baron van Hoëvell zei hier later over:

*‘Het monopolie bleef bestaan tot 1863 en werd toen afgeschaft, niet zoozeer, omdat men begaan was met 't lot der Amboneezen, maar omdat het als stelsel had uitgediend en omdat het geen voordelen meer afwierp. Het werd vervangen door zekerder inkomsten, door eene hoofdelijke belasting, die geheel en zonder risico in de schatkist terechtkomt.’*¹²⁸

Opmerkelijk is dat afschaffing van het monopolie zo lang duurde, terwijl al veel vroeg duidelijk was dat het systeem economisch niet de gewenste resultaten behaalde. De geschriften van de eerste hervormers hebben duidelijk invloed gehad op de periode na 1826. Steeds meer Europeanen waren pro

¹²⁰ Parvé, *Het koloniaal monopolystelsel*, 117, 153, 254-255.

¹²¹ Bleeker, *Reis*, 1, 184-185.

¹²² Idem, 2, 86-87, 128-129.

¹²³ Idem, 2, 129.

¹²⁴ Van de Meulen, *Multatuli*, 523.

¹²⁵ Van Eijbergen, ‘Geschiedkundige aantekeningen’, 489.

¹²⁶ ‘Fragment uit een reisverhaal’, *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, deel 18, 1 (1856) 407.

¹²⁷ Boelens, *Natuur en samenleving*, 221, 223.

¹²⁸ G.W.W.C. van Hoëvell, ‘Over de middelen tot herstel van de welvaart en tot ontwikkeling der Ambonsche eilanden’, *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, 59 (1897) 391.

afschaffing, blijkt uit de bronnen die in dit hoofdstuk aan bod zijn gekomen. Allen namen ze ideeën over van Van der Capellen, Meijlan en Van de Graaff. De oplossingen om de economie van de Molukken te versterken, pasten gedurende de hele 19e eeuw allemaal in hetzelfde straatje: een weer opbloeiende specerijenteelt en daarbij behorende handelsstromen moesten de Molukken weer winstgevend maken. In het vorige hoofdstuk werden de problemen omtrent het loslaten van de VOC-systemen al besproken. Uit bronnen in dit hoofdstuk wordt duidelijk dat de Nederlanders ook het gedachtegoed van de VOC, de Molukken als specerijengebied, kennelijk niet los konden laten. Ook al klopte dit beeld niet meer met de economische realiteit, ambtenaren en reizigers bleven gedurende de 19e eeuw toch proberen om deze visie nieuw leven in te blazen. Er was dus geen sprake van een omslagpunt, maar eerder van een langzame bewustwording en acceptatie.

4 Handel

Handel betekende alles in een eilandenregio als de Molukken. De van oudsher belangrijkste landbouwproducten waren ook handelsgewassen. In de 19^e eeuw daalden echter de handelsinkomsten. Hoe probeerde het gouvernement de handel te bevorderen terwijl de monopolies nog van kracht waren en hoe succesvol was dit? De Molukse archipel was een gebied met een gedwongen monocultuur van specerijen; om deze te beschermen mocht er tussen de Molukken en andere regio's uitsluitend handel gedreven worden door Nederlands gecontroleerde schepen. De monopolies hadden de lokale handel vrijwel compleet vernietigd. Toen in de 19e eeuw andere goederen en havens belangrijker werden voor de handel, maakte deze situatie van de Molukken een perifere zone. De productie en export werden gecentreerd op Java, Singapore en omgeving. De Aziatische handel werd steeds belangrijker en groter dan die met Europa. Ondanks het handelsmonopolie had het gouvernement zeer weinig concrete controle op de lokale handel en scheepvaart, inclusief piraterij. Door de slechte staat van de Molukse lokale handel, konden Makassaren en Buginezen deze handelsnetwerken overnemen, waardoor de Molukkers nog minder kans hadden. Vooral het Buginese netwerk was zeer uitgebreid: tot halverwege de 19e eeuw hadden Buginezen het grootste lokale handelsnetwerk in de Maleisische archipel.¹²⁹

De variatie aan bronnen die informatie geven over handel is aanzienlijk. Een deel van de bronnen komen daarom ook in dit hoofdstuk terug, naast een groot aantal nieuwe. Enkele bronnen zijn afkomstig van ambtenaren, geschreven op hun ambtspost. C.R. Bakhuizen van den Brink en J.H. Gerrits schreven artikelen voor koloniale tijdschriften over de Molukken. Daarnaast schreven de opeenvolgende residenten van Ternate bruikbare stukken, J.A. Neijs schreef een verslag over de residentie, Tobias, Bosscher en Lapien schreven elk een memorie van overgave. De meeste bronnen waren echter van reizigers die in drie groepen zijn onder te verdelen: ambtenaren, wetenschappers en militairen. Petrus van der Crab, resident van Ambon, Ternate en Menado, schreef een reisverslag van zijn reis met gouverneur-generaal Charles Ferdinand Pahud. A.R. Wallace was een Engelse bioloog, zijn reisverslag werd zelfs een boek. W.H. de Vriese was botanicus en arts, hij gaf het reisverslag van de botanicus C.G.C Reinwardt uit. Salomon Müller was een Duitse zoöloog die deelnam aan onderzoeksreizen voor kennis over de geografie, flora en fauna van de Zuidelijke Molukken en Nieuw-Guinea. Hendrik Quarles van Ufford was militair en adjudant van Duymaer van Twist op dienstreis door de Molukken. De militair A.W.A. Michielsen schreef een verslag van de reis van D.F.H. Helbach, resident van Ternate. D.H. Kolff was militair en schreef een reisverslag over zijn diplomatieke/handelsmissie in de Zuidelijke Molukken. Vooral Kolff en Müller waren uitgebreider over handelscontacten, mede door de opdrachten die hun expedities van het gouvernement hadden gekregen.

4.1 Vrijhandel en vrijhavens

Lange tijd loste het koloniale bestuur de verminderde handelsinkomsten op door de lasten voor de lokale bevolking te verhogen. Dit kon niet oneindig doorgaan. De eerste stap in de richting voor vrijere handel was de benoeming van sommige eilanden tot vrijhavens. Volgens De Jong werden in 1848 de havens van Ambon, Ternate, Banda, Manado en Kema vrijverklaard voor de internationale handel. Manado en Kema werden zeker in 1848 tot vrijhavens verklaard. veel bronnen noemden voor de Molukse havens de jaartallen 1853 of 1854. Ook Kajeli, de hoofdstad van Buru, werd in 1854 een vrijhaven. In 1855 was de invloed hiervan nog niet merkbaar, maar de handel op Buru was voor

¹²⁹ Dick, *The Emergence of a national economy*, 84-86, 89-90, 94; Van de Meulen, *Multatuli*, 454.

uitbreiding vatbaar. Bleeker pleitte in zijn verslag dat de haven van Hila en de belangrijkste havens van de Uliassers ook opengesteld zouden moeten worden voor de internationale handel. De openstelling van havens leek een goed idee om de handel in de Molukken weer op gang te brengen. Specerijen vielen echter buiten deze regeling. Dit maakte de titel ‘vrijhaven’ toch een wat leeg begrip en in de praktijk niet toereikend voor het gewenste effect.¹³⁰ In de volgende paragrafen word per eiland gekeken naar de omvang van de handel en of de vrijhavens resultaat opleverden.

Verwacht werd dat de status van vrijhaven de concurrentiepositie van Ternate zou verbeteren. De geringe handel die er plaatsvond, was grotendeels in handen van Weintré en Van Duivenbode. De twee heren haalden zelf de meeste winst uit gouvernementsvrachten. Met name Maarten Dick van Renesse van Duivenbode (1805-1878) werd door Fraassen de bekendste Molukse handelaar genoemd.¹³¹ We weten niet erg veel van hem, ook al had iedereen die in de 19e eeuw op Ternate kwam een ontmoeting met deze man.¹³² Bleeker meldde dat Van Duivenbode al in meerdere ‘eerebetrekkingen’ was geplaatst.¹³³ Volgens Wallace bezat Van Duivenbode het halve eiland en had hij wel honderd slaven. Van Duivenbode dreef een bloeiende handel op Halmaheira en Nieuw-Guinea. Naast de handel hield hij zich ook bezig met visserij, hij was kennelijk de enige in het bezit van sleepnetten.¹³⁴

De openstelling van de havensteden Kema, Makassar en Manado was schadelijk voor Ternate’s handel op Nieuw-Guinea, ze trokken de handelsstroom weg van Ternate. De meeste Ternatanen die hun levensonderhoud uit handel verkregen, verplaatsten zich naar Celebes, of zagen hun inkomsten steeds kleiner worden. De verklaring tot vrijhaven van Ternate in 1854, had in 1855 nog geen effect op de handel. Het was ook te snel om al resultaten te verwachten volgens Quarles van Ufford, die bovendien zei dat Ternate geen noemenswaardige producten leverde, wat een belemmering voor de handel was. Handelsschepen hadden hierdoor geen retourlading, terwijl de specerijenteelt weer was toegestaan.¹³⁵ Van der Crab geeft ons een handelsbalans van Ternate tussen 1845 en 1860. Hierop is te zien dat de waarde van de import veel sneller steeg dan die van de export, die enkele jaren zelfs zeer snel daalde. Was in 1845 de import nog het dubbele van de export, in 1856 was de import vier keer zo hoog. Van der Crab weet dit aan de handel op Nieuw-Guinea, die door de oorlog voerende stammen en de wisselende handelsstromen onbetrouwbaar was. De wisselvalligheid is inderdaad te zien aan de export die het ene jaar daalde en het volgende jaar steeg, maar deze geeft toch vooral aan dat Ternate zelf geen noemenswaardige goederen produceerde voor de handel. De enige twee specerijen die iets opleverden in de export waren de wilde nootmuskaat en cacao. De cacao-opbrengsten stegen behoorlijk tussen 1857 en 1860, terwijl die van de nootmuskaat opnieuw wisselvallig waren.¹³⁶ Mogelijk kan hieruit geconcludeerd worden dat de herinvoering van de specerijenteelt op Ternate een mislukking was.

¹³⁰ Parvé, *Het koloniaal monopolystelsel*, 107; De Jong, *Een voetnoot*, 39; *Almanak voor Nederlandsch-Indië, voor het jaar 1858* (Batavia 1857) 71; Ufford, *Aanteekeningen*, 67; ‘Fragment uit een reisverhaal’, 402; Bleeker, *Reis*, 2, 29, 150; Boelens, *Natuur en samenleving*, 256.

¹³¹ ‘Fragment uit een reisverhaal’, 431; De Vriese, *Reis*, 484-485; Fraassen, *Maluku*, 53.

¹³² J.A. Neijs, *Algemeen Verslag van de Residentie Ternate op ultimo Junij 1829 ten verfolge van de vorige gedateerd ultimo Maart 1824 en ultimo Augustus 1825* ('s Gravenhage 1829) 6; J.H. Tobias, C. Bosscher, A.B. Lapien, Ternate. *Memorie van overgave, J.H. Tobias (1857). Memorie van overgave, C. Bosscher (1859)* (Jakarta 1980) 61, 79; Michielsen, 'Journaal van D.F.H. Helbach', 494; De Vriese, *Reis*, 502.

¹³³ Bleeker, *Reis*, 1, 172.

¹³⁴ A.R. Wallace, *Het Maleise eilandenrijk* (Amsterdam 2009, oorspronkelijke uitgave: Londen 1869) 328-329; Boelens, *Natuur en samenleving*, 256-257; Bleeker, *Reis*, 1, 200.

¹³⁵ Bleeker, *Reis*, 1, 197; Ufford, *Aanteekeningen*, 67.

¹³⁶ Crab, *De Moluksche Eilanden*, 278, 280.

De handel van Ambon nam tot 1856 ook al vijftieng jaar lang af. Dat de stad al enkele jaren een vrijhaven was, had het tij niet weten te keren. Niet alleen de Banda-eilanden moesten gaan profiteren van de handel op de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden, maar ook Ambon. Tot dat moment was kruidnagel vrijwel het enige exportproduct van de Ambon-eilanden. Gedurende de 19e eeuw nam het aantal grote Europese handelsschepen dat van buiten de archipel naar Ambon kwam af, maar het aantal kleinere vaartuigen voor de lokale handel nam toe. De lokale handel werd dus steeds belangrijker voor Ambon, de status van vrijhaven en het verder openstellen van de Molukse handel droegen hier aan bij. Vooral halverwege de 19e eeuw was er een explosieve groei van lokale handelsvaartuigen die Ambon aandeden.¹³⁷ Deze cijfers geven een veel positiever beeld over het openstellen van Ambons haven dan blijkt uit de in- en export cijfers.

De waarde van de invoer op Ambon was in 1853 429.179 gulden. Van 1 januari tot augustus 1855 zou de waarde van de invoer al 402.536 gulden zijn geweest. Dit zou een behoorlijke toename van de handel zijn voor slechts acht maanden tijd. In 1855 had de invoer een waarde van 518.438 gulden. Kan dit tóch toegeschreven worden aan de vrijverklaring van de haven van Ambon? Met de uitvoer was het helaas slechter gesteld. Voor 1853 was de waarde 65.531 gulden en richting 1855 daalde dit cijfer alleen maar. De meeste opbrengsten van exportproducten van Ambon en onderhorigheden kwamen van nootmuskaat, Kajoepoetie-olie, foelie, houtwerk en eetwaren.¹³⁸ De discrepantie tussen de im- en exportcijfers en de aantallen vaartuigen, doet de vraag rijzen of in deze cijfers de lokale handel wel werd meegerekend. Ook op Ambon was de import vele malen hoger dan de export, voor Ambon laat dit zien hoe erg het eiland te lijden had onder de gedwongen monocultuur van kruidnagel.

De haven van Banda was de meest drukbezochte van de drie eilanden, net als op Ambon kwamen hier voor het overgrote deel lokale handelsschepen. Volgens Bleeker zou vrijhandel, in combinatie met andere maatregelen, de inkomsten voor de staatskas van Banda verhogen. Banda zou de spil worden voor een levendige handelsstroom vanuit de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden.¹³⁹ Vooralsnog was de welvaart van Banda bijna geheel afhankelijk van de specerijenhandel.¹⁴⁰ De handel lag in de jaren vijftig van de 19e eeuw veel lager dan de periode daarvoor. In 1826 was de waarde van de invoer 250.229 gulden en de waarde van de uitvoer 121.323. In 1853 was de invoer 188.118 gulden en de uitvoer 26.762. In 1826 was de waarde van de invoer al beduidend hoger dan de uitvoer, deze trend zette gedurende het tweede kwartaal van de 19e eeuw door. De import steeg na 1853 weer, terwijl de waarde van de export hier maar een fractie van was.¹⁴¹ Mogelijk blijkt hieruit hoeveel problemen de specerijenperken in de 19e eeuw hadden, al kunnen de vraag en prijs van kruidnagel op de wereldmarkt hierin ook een rol gespeeld hebben.

Volgens Bleeker waren er in 1856 nog geen positieve resultaten van de vrijverklaring van de haven van Banda. Volgens hem kwam dit omdat de bevolking eerst hervormd moest worden, of door actievere 'elementen' vervangen. De bedrijvigheid zou dan stijgen en daardoor ook de handel. Daarnaast waren de specerijen vrijwel het enige exportproduct van de Banda-eilanden. Het specerijenmonopolie was nog niet opgeheven, dus er kon ook moeilijk méér verhandeld worden dan vóór de vrijverklaring van de haven. Het specerijenmonopolie was niet het enige dat de handel op de Banda-eilanden schade toebracht. De opkomst van Singapore als haven, de openstelling van de Molukken voor Makassaarse en Buginese handelaren in 1827 en de vrijverklaring van de haven van

¹³⁷ Bleeker, *Reis*, 2, 129-133; Van de Graaff, Meijlan, 'De Moluksche eilanden', 258.

¹³⁸ Ufford, *Aanteekeningen*, 100; Bleeker, *Reis*, 2, 130

¹³⁹ Van de Graaff, Meijlan, 'De Moluksche eilanden', 258; Bleeker, *Reis*, 2, 327.

¹⁴⁰ J.H. Gerrits, 'Beknopte beschrijving der afdeling Banda, residentie Amboina', *Tijdschrift voor het Binnenlands Bestuur*, deel 22 (Batavia 1902) 73.

¹⁴¹ Ufford, *Aanteekeningen*, 146.

Makassar waren veroorzaakten ook achteruitgang van de Banda-handel en de lokale Molukse handel in het algemeen.¹⁴² Het is lastig om te zeggen of de vrijhavens effect hadden als impuls op de lokale handel.

4.2 Nieuwe handelsstromen

Een van de eerste plannen in de 19e eeuw om de Molukse handel te stimuleren, was de contacten met de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden nieuw leven in te blazen, het gebied dat ook wel de Kleine Oost werd genoemd. De VOC was in dit zuidelijke gedeelte van de Molukken al actief geweest, maar er waren al lang geen Nederlanders geweest. De eerste die hiertoe in 1824 opdracht kreeg was A.J. Bik. Hij moest voor Van der Capellen uitzoeken hoe de handel in het gebied gestimuleerd kon worden, als onderdeel van het plan tot afschaffing van de monopolies. Hiervoor reisde Bik naar Keffing, Goram (Gorong) en de Kei- en Aru-eilanden.¹⁴³ Merkus gaf als gouverneur van de Molukken in 1825 een vergelijkbare opdracht aan Luitenant D.H. Kolff, die de leiding kreeg over de reis. Deze werd vergezeld door de zendeling Joseph Kam, tevens predikant op Ambon.

Kolff had als opdracht om de vriendschapsbanden te herstellen en de eilandbewoners over te halen om te komen handelen op Banda en Ambon. Kolff reisde van het eiland Wetar tot de Aru-eilanden en bezocht vele eilanden. Sommige eilanden hadden nog kleinschalige handel met Banda of Ambon, maar op elk eiland riep Kolff de bewoners op tot het drijven van (meer) handel. Voor bepaalde eilanden in het bijzonder meende Kolff dat ze zeer lucratief zouden kunnen zijn voor zowel de lokale bewoners als voor het gouvernement, zoals de kleine eilandjes rond het eiland Romang en de wilde nootmuskaatbomen op het eiland Damme (Damer), waar volgens Kolff zeer makkelijk winst mee gemaakt zou kunnen worden.¹⁴⁴ In 1828 ondernam Kolff een tweede reis door de zuidelijke archipel, om de situatie op de reeds bezochte eilanden te bekijken en om onderzoek te doen naar de kust van Nieuw-Guinea. De bewoners van Vordate zeiden bij Kolff's terugkomst dat ze sinds zijn vorige bezoek veel handelaren naar Ambon en Banda gestuurd hadden. Kolff maakte hieruit op dat de verkoop van lijnwaden voor het gouvernement dan wel gestegen zou zijn. De kust van Nieuw-Guinea was de enige plek waar Kolff's bezoek eindigde in een gewapend conflict, waarna de Nederlanders weer vertrokken.¹⁴⁵ Als we Kolff mogen geloven was zijn reis een succes. De meeste eilandbewoners waren positief over de terugkeer van de Nederlanders. Ze leefden in de veronderstelling dat de Nederlanders voor bescherming konden zorgen. Daarnaast stonden ze volgens Kolff open voor zijn suggesties. De vraag is natuurlijk of ze daadwerkelijk zo enthousiast waren. Mocht dit zo zijn, dan kon het mogelijk zorgen waar het gouvernement op uit was: een toegenomen handelsstroom.

Müller maakte in de jaren 1828-1836 verschillende onderzoeksreizen door de Molukken. In zijn verslag merkte hij op dat de oude banden uit de VOC-tijd inderdaad weer hersteld waren. Müller zei ook dat de betrekkingen nog verder versterkt en uitgebreid dienen te worden. Er vond veel lokale handel plaats, ook met Banda en Ceram. Dit gegeven maakt voor Müller duidelijk dat de regio, '*met der tijd, misschien gewichtig voor scheepvaart en handel kunnen worden*'.¹⁴⁶ Volgens hem kon er een beter inzicht verkregen worden in zowel de wetenschappelijke kennis als de materiële waarde van de

¹⁴² Bleeker, *Reis*, 2, 260-261.

¹⁴³ D.H. Kolff, *Reize door den weinig bekenden zuidelijken Molukschen archipel en langs de geheel onbekende zuidwest kust van Nieuw-Guinea; gedaan in de jaren 1825 en 1826* (Amsterdam 1828) 33-34; De Jong, *Een voetnoot*, 18.

¹⁴⁴ Kolff, *Reize*, 33, 57, 138, 99-100, 111 203-204.

¹⁴⁵ Idem, 352-364, 379.

¹⁴⁶ S. Müller, *Reizen en onderzoekingen in den Indischen archipel gedaan op last der Nederlandsche Indische regering, tusschen de jaren 1828 en 1836*, deel 2 (Amsterdam 1857) 60.

Zuidwester- en Zuidooster-eilanden. Hiermee konden de lokale bewoners naar een hoger niveau van beschaving getild worden en kon het gouvernement verdienen aan de bloei van het gebied, aldus Müller.¹⁴⁷ De handel die Banda en Ceram op de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden dreven was vooral ruilhandel. Van deze eilanden haalden ze hoofdzakelijk tripang, karetbladen, vogelnestjes, parelschelpen, haaienvinnen en prauwen.¹⁴⁸ De enige havens die deze handel van het gouvernement mochten bedrijven op de Kleine Oost waren de Molukse eilanden, Java, Madura en Zuid-Celebes.¹⁴⁹

Het idee was dat een handelsstroom met de Zuidelijke Molukken lucratief zou zijn voor de Nederlandse Molukse koloniën en deze meer winstgevend zouden maken. De reizen werden ondernomen en de verslagen van de onderzoekers waren positief, of ze op handelsgebied resultaat opleverden heb ik niet kunnen vaststellen.

4.3 Traag beleid

Het vrijgeven van de Molukse havens leverde dus kleine resultaten op. Op alle drie de eilanden was de import echter vele malen hoger dan de export, de vrijhavens leken daar weinig aan te veranderen. De belangrijkste producten die in de archipel verbouwd werden, waren nog steeds de specerijen. Er waren enkele jaren nodig voordat het gouvernement de stap durfde te wagen om ook de handel in nootmuskaat, kruidnagel en foelie vrij te geven. Pas met de afschaffing van het handelsmonopolie in 1863 was er eindelijk sprake van vrijhandel.

Ondanks de voorstellen van hervormingsgezinde Europeanen in Nederlands-Indië, vonden zulke hervormingen in de praktijk niet plaats zoals ze voorgesteld werden. Alsof men bang was dat alles zou instorten als de handel vrijgelaten zou worden. In plaats daarvan nam het gouvernement halve maatregelen die nooit voldoende resultaat opleverden om echt effectief te zijn. De vrijverklaring van de Molukse havens kwam te laat, de lokale handel was toen al grotendeels overgenomen door Makassaren en Buginezen. De resultaten van de handelsreizen zijn in dit onderzoek niet gevonden.

¹⁴⁷ Müller, *Reizen*, 60-62.

¹⁴⁸ Idem, 55.

¹⁴⁹ De Jong, *Een voetnoot*, 39.

5 Uitbreiding van de specerijenteelt

De specerijenteelt was een belangrijk beleidspunt in de koloniale politiek voor de Molukken. In hoofdstuk 1 vergeleek ik de oogstcijfers aan het begin van de 19e eeuw in met de oogsten van de periode daarvoor. Aan deze cijfers is te zien dat zowel de oogst als de hieraan verbonden opbrengsten afnamen. Het beleid van de monopolies en de handel hebben we ook bekeken.

Wat was de vorm en omvang van de specerijenteelt later in de 19e eeuw? Wat waren de plannen van het gouvernement omtrent de specerijenteelt? Moest deze uitgebreid of juist afgebouwd worden en zo ja, hoe? Welke problemen werden er geconstateerd waardoor de oogst afnam en wat waren de plannen om dit op te lossen? Wie waren de arbeiders in de specerijenteelt en hoe werden ze behandeld? Was er ooit sprake van een arbeidstekort en hoe werd dit opgelost?

5.1 Ambon

Op Ambon stond een deel van de kruidnagelbomen in tuinen, een ander deel groeide in het bos en werd aangemerkt als ‘wilde’ kruidnagel. In de verslagen van het gouvernement van Ambon (uit de jaren 1836-1839), kregen de tuinen op Ambon een ‘waardering’. Zesenzeventig tuinen waren veelbelovend, achtenveertig waren middelmatig en zestien kregen het keurmerk slecht. De wilde kruidnagelbomen werden niet meegenomen in de beoordeling. De kruidnagel groeide halverwege de 19e eeuw volgens Reinwardt in zes residenties: Ambon, Hila, Larike, Haruku, Saparua en Nusa laut. Olivier merkt in zijn reisverslag op dat op alle locaties de kruidnagelteelt onregelmatig was en niet in tuinen of perken plaatsvond. Later beschrijft Olivier ineens toch een op een Banda-perk gelijkende tuin van kruidnagelbomen op Saparua. Dit zou een bijzonder verschijnsel zijn als erfenis van de extirpatiepolitiek van de VOC.¹⁵⁰

Op Ambon, Haruku en Saparua stonden de meeste kruidnagelbomen. In de cijfers wordt onderscheid gemaakt tussen de kwaliteit van de bomen, ook verschillen de cijfers behoorlijk van bron tot bron. Voor het jaar 1854 stonden er volgens Reinwardt 334.356 kruidnagelbomen, Ufford zat iets hoger met 405.008 bomen en Bleeker zat hier dicht in de buurt met 405.639 kruidnagelbomen. Slechts een deel van de bomen was vruchtdragend. Volgens de cijfers van Reinwardt stonden er 153.523 jonge boompjes.¹⁵¹ Zo'n groot aantal jonge bomen en kleine plantjes op Ambon, maar ook op Saparua, geeft een indicatie voor een voor de hand liggende methode om de oogst te verhogen: door op grote schaal nieuwe specerijebomen bij te planten probeerde men de neergaande tendens te doorbreken. Uiteraard was een deel van de nieuwe boompjes natuurlijke aanwas, maar aangezien het aantal bomen sinds de 18de eeuw afnam, is het zeer waarschijnlijk dat het gouvernement de aanplant van nieuwe bomen probeerde te stimuleren. Sommige bronnen melden de nieuwe aanplant ook in zoveel woorden.

Uit de jaarlijkse kruidnagelooftopbrengsten tussen 1825 en 1854 valt niet op te maken of de extra aanplant effect had.¹⁵² De oogst fluctueerde van jaar tot jaar met zowel hoge pieken als diepe dalen. Dit kwam voor een deel doordat een boom nooit twee jaar achter elkaar een grote hoeveelheid vruchten opleverde. De oogst van Saparua en Nusa Laut kon rond 1834 bijvoorbeeld jaarlijks 150.000 pond kruidnagel opleveren, terwijl de oogstopbrengst in 1832 en 1833 maar rond de 80.000 pond per jaar geweest was.¹⁵³ De kruidnagelooft van 1839 was verreweg het grootst in de periode tussen 1825

¹⁵⁰ ‘Het journaal van den baron van der Capellen’, 307; Olivier, *Reizen*, 1, 218, 233; ‘Algemeen verslag van het gouvernement Amboina en Onderhoorigheden van den jare 1836, 1837, 1838 en 1839’, *Verslagen uit het Gouvernement der Molukken* (1829-1840)

¹⁵¹ De Vriese, *Reis*, 463; Ufford, *Aanteekeningen*, 98; Bleeker, *Reizen*, 2, 121.

¹⁵² Ufford, *Aanteekeningen*, 99.

¹⁵³ De Vriese, *Reis*, 466; Olivier, *Reizen*, 1, 233-234; Bleeker, *Reizen*, 2, 185.

en 1854 op de Ambon-eilanden, namelijk 1.106.821 pond. De oogst van 1840 was vervolgens de laagste van de afgelopen dertig jaar. De oogsten van 1854 en 1853 waren zeer goed geweest, maar 1855 kende weer een slechte oogst.¹⁵⁴ Door de duizenden bomen en de bekende fluctuaties in oogst van jaar tot jaar is het zeer moeilijk om te zeggen of de extra aanplant effect had. De gemiddelde jaarlijkse oogst was de laatste tien jaar mogelijk iets hoger dan de periode ervoor, maar gezien het aantal bomen was het verschil minimaal.

Kruidnagel was verreweg de belangrijkste specerij van de Ambon-eilanden, maar niet de enige. In 1785 hadden de Ambonezen opdracht gekregen om 10.000 nootmuskaatbomen te planten. De aanplant leverde jaarlijks gemiddeld 3.000 pond nootmuskaat en foelie op. De commissaris generaal L.P.J. du Bus de Gisignies besloot op 13 augustus 1827 om de nootmuskaatteelt geheel vrij te laten aan de lokale bevolking op Ambon.¹⁵⁵ De eerste reactie van de Ambonezen was het omhakken van de bomen; ze waren bang dat de gedwongen cultuur weer opnieuw ingevoerd zou worden. Toen ze erachter kwamen dat dit niet het geval was, werden er meer nootmuskaatbomen bijgeplant. In 1855 bezat de negorijbevolking zo'n 12.000 á 15.000 bomen, deze brachten in 1853 een oogst op van 13.500 pond.¹⁵⁶ Per pikol leverde de Ambonese nootmuskaat slechts tussen de vijftwintig en dertig gulden op, doordat de noten vaak geplukt werden als ze nog niet rijp waren. De reden voor de te vroege pluk was een combinatie tussen sneller inkomsten willen hebben en angst dat de noten afgepakt zouden worden. Vrijverklaring van de nootmuskaatteelt op Ambon was duidelijk in lijn met de ideeën van Van der Capellen: economische groei bewerkstelligen met de lokale bewoners als drijvende kracht, waar zowel de Ambonezen als het gouvernement de vruchten van plukten. Maar aanvankelijk had de bevolking er nog geen vertrouwen in.

Er werden ook pogingen gedaan met het aanplanten van kaneel, koffie, katoen en cacao op Ambon. Sommige pogingen mislukten, terwijl andere winstgevend waren. Kaneel werd van 1833 tot 1839 ingevoerd, maar omdat dit geen succes was, werd hiermee gestopt. Koffiestruiken waren tijdens de VOC geplant, maar deze teelt draaide op een mislukking uit. Op enkele heesters in de buurt van Ambon stad na, bestond koffie als cultuur niet meer op het eiland. Katoen werd in de jaren '30 van de 19e eeuw ingevoerd en was twintig jaar later mislukking noch succes. De aanplant van cacao leverde betere resultaten op. In 1854 werd er van 5.000 vruchtdragende bomen zo'n 15 pikols bonen geoogst. Voor een prijs van veertig a vijftig gulden per pikol werden de cacaobonen geëxporteerd naar Manilla.¹⁵⁷ Vergeleken met de kruidnagelteelt waren dit zeer kleine hoeveelheden. Het kleine succes van cacaoteelt, spoorde anderen aan om de cacao cultuur op grotere schaal in te voeren op Ambon. De pogingen tot de aanplant van nieuwe gewassen geven aan dat beleidsmakers probeerden om met andere producten de landbouw- en handelsinkomsten van Ambon te verhogen. Men probeerde de naam van specerijenregio van de Molukken nog waar te maken, maar ambtenaren en ondernemers waren ook pragmatisch genoeg om te experimenteren met nieuwe handelsgewassen.

Hoe zat het met de arbeiders in de landbouw? De kruidnagelbomen stonden onder supervisie van het gouvernement, de lokale bevolking uit de negorijen had daarentegen de verplichting om voor de bomen te zorgen en de oogst binnen te halen. De verplichte herendiensten waren verlicht, maar niet afgeschaft. De Ambonezen waren nog steeds het belangrijkste reservoir voor mankracht. Sommigen, waaronder Bleeker, waren van mening dat de herendiensten in hun huidige vorm schadelijk waren voor de specerijenteelt. Als oplossing stelde hij een eerlijkere verdeling en verdere beperking van de diensten voor.¹⁵⁸ Het inzamelen van de kruidnagel en het onderhoud van de bomen werd gecontroleerd

¹⁵⁴ Ufford, *Aanteekeningen*, 99, 119; Bleeker, *Reis*, 2, 119-121.

¹⁵⁵ Bleeker, *Reis*, 2, 90; De Jong, *Een voetnoot*, 39.

¹⁵⁶ S. Müller, *Reizen en onderzoekingen*, 2, 31; Bleeker, *Reis*, 2, 91.

¹⁵⁷ Bleeker, *Reis*, 2, 91-92.

¹⁵⁸ Ufford, *Aanteekeningen*, 103; Brink, 'Inlandsche burgers', 595-597; Bleeker, *Reis*, 2, 88-89, 93-94, 151-152.

door zogenaamde boswachters. Zij hadden ondergeschikte ‘*porteiro*’ als hulpjes om te helpen met de controle. Boswachters kregen niet betaald voor hun taken. Samen inspecteerden ze de bomen en de arbeidersaantallen.¹⁵⁹ Elke ‘*dati*’ (huisgezin) kreeg volgens de officiële regels de verantwoordelijkheid over 90 bomen.¹⁶⁰ In de praktijk lag de verhouding anders. In 1854 was de kruidnagelcultuur verdeeld over 2775 *dati*, met het aantal bomen van Bleeker betekende dit gemiddeld 147 bomen per huisgezin om te onderhouden. Dat was een aantal van 57 bomen meer dan was voorgeschreven.¹⁶¹ Het is de vraag of een gezin de extra arbeid kon opbrengen voor zoveel bomen. Als dit niet het geval was, werd dan alle oogst op Ambon en de omliggende eilanden wel binnengehaald? Toch blijkt uit de literatuur niet dat Ambon kampte met en tekort aan arbeiders. Laat staan dat er voorstellen gedaan werden om slaven of bannelingen als werkkrachten voor de specerijenteelt op Ambon te gebruiken. Mogelijk vond het lokale gouvernement het leveren van arbeid de verantwoordelijkheid van de Ambonezen. Volgens Reinwardt kreeg de planter in 1821 vier stuivers per pond kruidnagel.¹⁶² Van der Capellen verhoogde deze prijzen om de arbeid in de kruidnagelcultuur te stimuleren. Toch bleven veel verslagen tussen 1824 en 1860 erop aandringen dat de negorijbewoners vrije beschikking en volledige inkomsten van de specerijenteelt zouden moeten krijgen, dit zou betere oogsten en dus meer inkomsten opleveren.

Kortom: op Ambon werd gebruikgemaakt van twee middelen om de oogst te vergroten. De eerste was het bijplanten van specerijebomen (en regels opstellen waaraan de aanplant moest voldoen). De tweede was om de Ambonezen die in de tuinen werkten meer belang bij een goede oogst te geven. Uiteindelijk zou uitsluitend door de Ambonezen volledige beschikking over hun producten te geven, de productie echt stijgen. Alle voorstellen betreffende de arbeiderstoestand lijken zeer menslievend. Sommige ambtenaren hadden zeker het beste voor met de Ambonezen, maar de meer liberale ambtenaren zagen het simpelweg als middel om de kruidnageloogsten te verbeteren. Een betere arbeidstoestand was een gewenst bijproduct voor het hoofddoel, winst uit de Molukken halen. Voor zowel de lokale bevolking als voor het gouvernement zou de grotere oogst meer inkomsten opleveren.

5.2 Ternate

Vergeleken met de andere eilanden, zijn er geen details van de specerijenteelt op Ternate. We weten zeker dat er vanaf 1824 verschillende specerijen op het eiland zijn geplant, maar de reisverslagen zijn tegenstrijdig over het succes van deze aanplantingen. Hoeveel en welke soort specerijebomen werden er geplant? Hoe succesvol was de aanplant? Wie leverden de arbeid voor de specerijenteelt op Ternate?

In september 1827 werd er een landbouwcommissie aangesteld op Ternate. Onder aansporing van de commissie werden kleine hoeveelheden van verschillende gewassen geplant. Het ging onder andere om kruidnagel, nootmuskaat, koffie, cacao, katoen en peper. De gewassen kwamen verspreid over de hele residentie voor. Volgens De Clercq ontbrak het aan kapitaal en arbeiders om exploitatie op grotere schaal plaats te laten vinden.¹⁶³ Toch maakte Van der Crab melding van een behoorlijk aantal bomen. De cijfers van resident Neijs voor 1829 komen hiermee overeen.¹⁶⁴

¹⁵⁹ De Vriese, *Reis*, 466; Boelens, *Natuur en samenleving*, 220.

¹⁶⁰ Ufford, *Aanteekeningen*, 103.

¹⁶¹ Bleeker, *Reis*, 2, 121.

¹⁶² De Vriese, *Reis*, 466.

¹⁶³ De Clercq, *Bijdragen*, 174.

¹⁶⁴ Neijs, *Algemeen Verslag*, 6.

Tabel 1. Aantallen specerijbomen op Ternate tussen 1828-1860

	koffie	nootmuskaat		kruidnagel		cacao	peper		katoen
		vrucht*	jong*	vrucht	jong		vrucht	jong	
1828									18.000
1829	14.541					835	2.584		
1834	14.607	41	41	29		2.492	4.154		1.342
1841	33.593			741		13.148	1.645	515	
1853	11.015	41	41	293	520				
1856	9.271	39	39	15		1.120	640		
1857	16.829								
1858	16.926	53	36	13	22		673	472	
1859	9.792	39		15		1.120	241		
1860	9.019	39		15			241		

Cijfers uit: Van der Crab, *De Moluksche Eilanden*, 271-275.

* Staat voor vruchtdragende en jonge bomen.

Aan de cijfers in de tabel is te zien dat er een groot aantal koffiestruiken geplant werd. Ongeveer de helft daarvan zou vruchtdragend zijn.¹⁶⁵ Na 1858 namen de aantallen af, mogelijk werd er gestopt met de teelt omdat deze niet lucratief genoeg was, of de struiken gingen dood. De meeste stonden in tuinen of op erven van huizen. Aangelegde koffieplantages bestonden niet op Ternate. Tot 1861, toen resident Bosch lokale bewoners ertoe wist te bewegen om 75.000 koffiebonen in tuinen te laten planten.¹⁶⁶ Kennelijk werd de productie van koffiebonen op Ternate toch lucratief genoeg geacht om nog een kans te wagen.

Er stonden slechts enkele tientallen nootmuskaatbomen op Ternate.¹⁶⁷ De cijfers van de handelsofbrengsten van nootmuskaat komen hier totaal niet mee overeen. De jaarlijkse opbrengsten lagen tussen de 3.000 en 13.000 gulden. Mogelijk werden de meeste noten geogst van wilde nootmuskaatbomen, want deze handelsofbrengsten kunnen onmogelijk van drieënvijftig bomen komen. Ik heb niet kunnen achterhalen hoeveel wilde bomen er in de residentie gestaan zouden hebben. De gecultiveerde kruidnagel deed het niet goed ondanks een nieuwe aanplant tussen 1834 en 1841. Na 1853 moet er iets met de bomen gebeurd zijn, er groeiden toen opnieuw maar een tiental bomen.¹⁶⁸ De cacaoteelt was groter, maar kon volgens Van der Crab als een mislukking beschouwd worden; het aantal struiken nam langzaam af en volgens hem waren er nooit cacaobonen in de handel gekomen. Na een paar grootschalige aanplantingen namen de aantallen snel weer af, Ternate was kennelijk niet geschikt voor de cacaoteelt.¹⁶⁹ Enkele duizenden peperranken werden geplant, ook deze aantallen namen in de jaren na de aanplant echter snel weer af.¹⁷⁰ Hieruit kunnen we concluderen dat er na de eerste plantingen weinig is gedaan om pepercultuur in stand te houden. Het is onduidelijk of dit kwam door tekort aan arbeid en kapitaal, of doordat ze erachter kwamen dat de planten het niet goed deden op Ternate. Katoen moet voor de volledigheid genoemd worden als nieuwe aanplant in de 19e eeuw. De grootschalige aanplant in 1828 werd niet uitgebreid.¹⁷¹ De Ternataanse katoen was grover en korter van draad dan katoen uit andere gebieden, dus de kwaliteit was lager. Dit maakte deze katoen uiteraard minder geschikt voor de handel. De oogst van nieuwe katoensoorten was op het eerste gezicht veelbelovend: na slechts enkele maanden en zonder veel arbeid droegen de planten al veel bloesems. Veel bloesems vielen echter van de planten voordat ze goed waren gerijpt en een groot deel

¹⁶⁵ Crab, *De Moluksche Eilanden*, 271.¹⁶⁶ Idem, 272.¹⁶⁷ Idem, 274.¹⁶⁸ Idem, 274.¹⁶⁹ Idem, 274.¹⁷⁰ Idem, 274.¹⁷¹ Idem, 275.

werd aangetast door insecten.¹⁷²

Kennelijk probeerde men tussen 1834 en 1841 de teelt op Ternate een enorme impuls te geven door aanplant, dit was de enige maatregel op Ternate om de specerijenteelt er winstgevend te maken. Voor zowel koffie, cacao, kruidnagel, peper als katoen werden er in deze jaren een groot aantal plantingen gedaan. Dit duidt op een aanzienlijke poging om op Ternate een succesvolle teelt van handelsgewassen te starten. De cijfers laten ook zien dat men maar wat experimenteerde: aanplantingen van vele verschillende gewassen waaronder nootmuskaat, kruidnagel en peper direct mislukten. Cacao valt moeilijk te plaatsen, gezien de handelsopbrengsten die in het vorige hoofdstuk werden genoemd. Katoen leek succesvol, maar mislukte uiteindelijk. Alleen koffie leek een gematigd succes, al kwam de productie niet voor in de exportcijfers. Veel gewassen zorgden dus niet voor verhandelbare producten en namen snel weer in aantal af.

De Clercq weet de falende specerijencultuur op Ternate aan een tekort aan kapitaal en werkkrachten.¹⁷³ De vraag is wie er überhaupt ingezet werden als arbeiders voor de aanplant en teelt van de nieuwe gewassen. Voor bepaalde gewassen of aanplantingen wordt specifiek vermeld dat het om betaalde lokale bewoners ging, zoals de aanplant van koffiebomen. Voor de katoenplanten zijn er ook indicaties dat de lokale bewoners de cultivatie zelf in handen kregen. Toen de resultaten tegenvielen stapten ze over naar andere katoensoorten of de teelt van andere gewassen.¹⁷⁴ Wat betreft de teelt van cacao, kruidnagel, nootmuskaat en peper werden de arbeidskrachten niet vermeld. Mogelijk gebeurde dit door gouvernementsonderdanen, maar de residentie was relatief dun bevolkt met kleine gemeenschappen die ook voor hun eigen voedsel moesten zorgen. Het gouvernement kan moeite gehad hebben om deze te mensen te mobiliseren voor specerijenteelt. Was er dan sprake van slavenarbeid in de specerijenteelt op Ternate? Er waren in 1828 zo'n 1.844 slaven op Ternate. Neijs noemt 1.044 slaven in 1829, dit aantal daalde naar 230 slaven in 1859. De Clercq noemt ongeveer dezelfde cijfers als Neijs.¹⁷⁵ Hier kwamen de Papua's bij, die sinds 1838 officieel geen slaven meer waren, maar dit in de praktijk nog wel waren. Het aantal Papua's was tussen 1840 en 1852 vrij stabiel. De vermeldingen komen neer op een variatie van 433 in 1847 tot 219 in 1852 (een gemiddelde van 309).¹⁷⁶ Het aantal slaven daalde in de loop van de 19e eeuw door de afschaffing van de slavenhandel, ze werden dus niet aangevoerd voor de specerijenteelt tussen 1828-1841. Nergens werd het gebruik van slaven gemeld, hun inzet zal dus niet op grote schaal hebben plaatsgevonden.

Alleen de eerder genoemde Renesse van Duivenbode bezat volgens Wallace ruim honderd slaven. Zelfs als dit aantal overdreven was, maakte dit dus een groot deel van de slaven op Ternate uit. Mijns inziens is het zeer onaannemelijk dat dit allemaal huishoudelijke slaven waren, zoals op Java veelal het geval was. Mogelijk zette Van Duivenbode al zijn slaven in op zijn handels- en vissersschepen. Ufford vertelt echter over een ambtenaar van Ternate die in 1850 de Obi-eilanden bezocht. In 1855 deed de resident van Ternate hetzelfde en kwam achter de natuurlijke rijkdommen van de eilanden: tripang, schildpadden, parels en bovenal zeer grote aantallen wilde nootmuskaatbomen.¹⁷⁷ Ondanks deze rijkdommen is een voorstel uit 1828 om de nootmuskaatcultuur op de Obi-eilanden te exploiteren nooit uitgevoerd.¹⁷⁸ In 1855 zou Van Duivenbode zich gemeld hebben om de onbewoonde Obi-eilanden met eigen middelen voor het '*algemeen voordeel te doen*

¹⁷² Crab, *De Moluksche Eilanden*, 275.

¹⁷³ De Clercq, *Bijdragen*, 174.

¹⁷⁴ Crab, *De Moluksche Eilanden*, 275.

¹⁷⁵ Neijs, *Algemeen Verslag*, 15; Ch.F. van Fraassen, *Ternate, de Molukken en de Indonesische archipel. Van SOA-organisatie en vierdeling: een studie van traditionele samenleving en cultuur in Indonesië*, deel 1 (Leiden 1987) 79; De Clercq, *Bijdragen*, 34.

¹⁷⁶ Fraassen, *Ternate*, 79.

¹⁷⁷ Ufford, *Aanteekeningen*, 64.

¹⁷⁸ Bleeker, *Reis*, 1, 252.

exploiteren'. Tijdens het schrijven van Ufford in 1856 was er nog geen beslissing genomen over dit aanbod.¹⁷⁹ Dit kan betekenen dat Van Duivenbode ook betrokken was bij de cultivatie van nieuwe gewassen op Ternate. Hij was immers een handelaar en had baat bij een winstgevende goederenstroom van en naar Ternate. Als dit zo was, lijkt het niet onwaarschijnlijk dat Van Duivenbode een deel van zijn slaven hierbij inzette. Voor de exploitatie van de Obi-eilanden is het logisch dat hij een combinatie van slaven en ingehuurde arbeiders wilde gebruiken. Hiervoor zijn echter geen bewijzen. Het initiële onderzoek werd gedaan door gouvernementsambtenaren, maar het voorstel tot exploitatie van de Obi-eilanden kwam van iemand buiten het bestuur: Van Duivenbode was geen koloniale ambtenaar, hij was een entrepreneur.

De 'vondst' van grote hoeveelheden nootmuskaatbomen op de Obi-eilanden is goed te verklaren: er lagen vele eilanden in de Molukken met specerijbomen die niet of nauwelijks geëxploiteerd werden. Zo groeiden er op Batjan (Bacan) veel wilde specerijbomen, waaronder vooral kruidnagel. Om deze reden verdiende het eiland meer aandacht volgens Bleeker, er konden inkomsten uit gehaald worden.¹⁸⁰ Hetzelfde gold voor zowel Tidorees- als Ternataans-Halmahera. Op het grote eiland zouden zeer veel nootmuskaatbomen groeien. De meeste bomen op het eiland werden niet geogst.¹⁸¹ Makian werd wel gecultiveerd door Tidorezen die er zo'n 12.000 katoenheesters onderhielden. Hoe succesvol die aanplant was, de oogstopbrengst en de kwaliteit van de producten werd nergens vermeld. Kruidnagel, koffie en nootmuskaat zouden volgens Bleeker met veel succes ingevoerd en geëxploiteerd kunnen worden op het eiland.¹⁸² Op Tidore werden ook specerijen verbouwd en aan de hand van de aantallen planten succesvoller dan op Ternate. In 1852 groeiden er 20.000 katoenheesters, 3.980 nootmuskaatbomen en 15.729 koffiestruiken.¹⁸³

Er zullen nog vele andere eilanden zijn die ondanks hun geschiktheid, of de al aanwezige specerijbomen, toch niet gecultiveerd werden door het koloniale bestuur. Deels vanwege een gebrek aan controle over de archipel, deels uit gebrek aan mankracht en kapitaal. Aan de andere kant is het opmerkelijk dat een entrepreneur als Van Duivenbode geen toestemming kreeg voor de exploitatie van de Obi-eilanden. Misschien durfde het gouvernement de controle over de specerijenteelt die sinds de VOC had bestaan niet op te geven. Het had voor de koloniale regering een kosteloos experiment kunnen zijn, mogelijk miste men hiermee kansen om de specerijenteelt een impuls te geven. Tenslotte is een vermelding over 1872 nog interessant. De Clercq meldde over dat jaar dat het aantal '*landbouwondernemingen*' tot vier was opgeklommen. Mariana, Tongoli en Wattendorf lagen op Ternate, Oba op West-Halmahera. Hier werd koffie, cacao en nootmuskaat verbouwd.¹⁸⁴ Kennelijk was het na de afschaffing van de monopolies wel gelukt om (succesvolle) tuinen aan op te richten.

¹⁷⁹ Ufford, *Aanteekeningen*, 64.

¹⁸⁰ Bleeker, *Reis*, 1, 246.

¹⁸¹ Idem, 259.

¹⁸² Idem, 226, 230.

¹⁸³ Idem, 224.

¹⁸⁴ De Clercq, *Bijdragen*, 185.

5.3 Banda

Op Banda was de teelt van specerijen het sterkst geïnstitutionaliseerd. De perken waren een poging tot koloniale planning. De kleinste productiedetails werden onder controle gehouden, van het formaat van de oogst en het aantal bomen, tot de gebruikte arbeid. Alle verslagen duiden echter op de kritieke toestand van de perken, allen maakten ze minder winst of zelfs verlies. De meeste perkeniers hadden schulden waarvan ze niet in staat waren deze af te lossen.¹⁸⁵ Op welke manieren probeerde het gouvernement de toestand op de perken te verbeteren en had dit effect? Hoe probeerde men het arbeiderstekort op te lossen? Waren er voor de Banda-eilanden nog plannen om de specerijencultuur uit te breiden?

De vele rampen zoals orkanen, aardbevingen en vulkaanuitbarstingen bemoeilijkten uitbreiding van de specerijencultuur. Het natuurgeweld had voor terugval gezorgd. Zo was er in 1778 een orkaan die in één uur tijd alle nootmuskaatbomen ontwortelde, wat nog decennialang voor tekorten zorgde. In 1816, 1820 en 1853 waren er grote aard- en zeebevingen die vele huizen en specerijbomen vernietigden.¹⁸⁶ Volgens voormalig resident van Banda P.C. Lans waren alleen de zeebevingen en vulkaanuitbarstingen schadelijk voor de bomen. De vulkaanuitbarstingen waren tevens een nieuwe bron van vruchtbare grond.¹⁸⁷ Na rampen werden er nieuwe boompjes bijgeplant, het duurde daarna tien á zestien jaar voordat deze nieuwe bomen een optimale oogst leverden.¹⁸⁸ Gedurende de het grootste gedeelte van de eerste zestig jaar van de 19e eeuw stonden er tussen de 400.000 en 500.000 nootmuskaatbomen op de eilanden Neira, Lonthor en Pulau Ai. Ongeveer twee derde à driekwart hiervan was vruchtdragend.¹⁸⁹ De cijfers uit de verschillende bronnen verschilden behoorlijk, maar nergens wordt er melding gemaakt van het bijplanten van grote aantallen bomen. Dit was dus geen methode die gebruikt werd om de specerijenteelt op Banda te vergroten. Na rampen werden de vernietigde bomen vervangen en er was natuurlijke aanwas. Het aantal bomen werd kennelijk als voldoende gezien, of alle bruikbare grond op de drie Banda-eilanden was al in gebruik, of er waren niet genoeg arbeiders om meer bomen te exploiteren. De oogst die de bomen opleverden tussen 1820 en 1829 bestond uit een gemiddelde jaarlijkse opbrengst van 487.600 pond nootmuskaat en 121.900 pond foelie.¹⁹⁰ Sinds 1816 was er een stijgende lijn, ondanks een aardbeving in 1816 en een vulkaanuitbarsting van de Goenong-Api in 1820. 1830 en 1831 kenden mindere oogsten, daarna was er weer groei. Vanaf 1837 zouden de jaarlijkse oogsten tussen de 500.000 en 800.000 pond nootmuskaat opbrengen. De jaren hierna kenden nog hogere opbrengsten.¹⁹¹ Het aantal bomen werd niet vermeerderd, maar de jaarlijkse oogst nam gemiddeld wel toe. Hoe kregen ze dit voor elkaar en hoe losten ze het arbeidstekort op?¹⁹²

Het gouvernement leverde de slaven die tot de afschaffing van de slavenhandel in 1814 de belangrijkste bron van mankracht waren. De perkeniers kregen daarna niet meer de beloofde arbeiders,

¹⁸⁵ *Verslag van de residentie Banda over het jaar 1829*, 33.

¹⁸⁶ Emmer, Gommans, *Rijk aan de rand*, 304; Van den Berg, *Het verloren volk*, 20, 24; Müller, *Reizen en onderzoeken*, 2, 47-48.

¹⁸⁷ P.C. Lans, *Banda, in het verleden, in het tegenwoordige en in de toekomst; met een woord over de wenschelijkheid eener reorganisatie der Molukken* (Banda 1870) 28; P.C. Lans, *Rozengain, een der eilanden van de Banda groep, een goudmijn in de toekomst* (Rotterdam 1872) 5.

¹⁸⁸ Olivier, *Reizen*, 1, 200-201; De Vriese, *Reis*, 417-418.

¹⁸⁹ *Verslag van de residentie Banda over het jaar 1829*, 22; Ufford, *Aanteekeningen*, 131-132, 153; Müller, *Reizen en onderzoeken*, 2, 74; Olivier, *Reizen*, 1, 164; 'Fragment uit een reisverhaal', 407; Bleeker, *Reis*, 2, 272-273;

¹⁹⁰ Crab, *De Moluksche Eilanden*, 29.

¹⁹¹ Idem, 29-30; 'Fragment uit een reisverhaal', 408; Bleeker, *Reis*, 2, 271-275.

¹⁹² *Verslagen uit het gouvernement der Molukken, 1829-1840*, 58.

zodat er veel goede vruchten verloren gingen doordat ze niet geoogst konden worden.¹⁹³ In 1711 werkten er 2.566 slaven op alle Bandaperken; in de eerste helft van de 19e eeuw nam dit aantal af tot ongeveer de helft. Het totale aantal perkarbeiders was ook zwaar afgenomen. Het koloniale bestuur probeerde het arbeidstekort op te lossen door kettinggangers en bannelingen naar de Banda-eilanden te sturen om op de perken te werken.¹⁹⁴ Rond 1840 werkten er zo'n 1.000 bannelingen, in de twintig jaar die volgde werd deze groep langzaam kleiner doordat de toestroom afnam en de voortplanting tegenviel door het kleine aantal vrouwen onder zowel de bannelingen als de slaven.¹⁹⁵ Op het hoogtepunt van de bannelingenstroom werden er jaarlijks zo'n 1.500 á 1.600 bannelingen naar Banda verscheept.¹⁹⁶ Opvallend is de snelle afname van bannelingen, terwijl het aantal slaven redelijk gelijk bleef na de initiële afname. Tussen 1830 en 1845 deed het gouvernement een succesvolle poging om de perken meer werkkrachten te bezorgen. Er waren toen zo'n 2.000 á 3.000 perkarbeiders, hierna was sprake van een daling. Sommige bronnen noemden ook huurlingen als groep werkzaam op de plantages, dit waren de contractarbeiders die later ter sprake komen.

De slavenhandel was officieel afgeschaft, maar in de praktijk werd hier soms creatief mee omgesprongen om aan arbeidskrachten te komen. In 1832 werden op Ceram 108 Papua-kinderen gevonden, die waren geroofd door de lokale bevolking. Omdat ze 'niemand toebehoorden' werden ze naar de Bandaperken gestuurd.¹⁹⁷ Het lijkt zeer waarschijnlijk dat de kinderen de rest van hun leven als perk-slaven hebben geleefd. Een ander voorbeeld stond in de brief van W.G. Du Bois op 9 maart 1837 aan Van S'Sands, directeur over de producten en civiele magazijnen. Du Bois bood een oplossing voor het vrouwentekort op Banda, want heel Europa zou volgens hem '*belang in het behoud der Bandasche plantagien moet stellen*'.¹⁹⁸ Hij stelde voor om 400 Balinese vrouwen te kopen en deze op de perken te plaatsen. Dit klinkt als slavernij, maar Du Bois schreef specifiek dat de vrouwen als '*vrye lieden [dienden] te worden geëmployeerd*'.¹⁹⁹ Du Bois legde directeur S'Sands het verschil uit tussen het kopen van een slaaf en het kopen van een vrouw. Balinese vrouwen waren namelijk altijd eigendom van hun man, ze kochten hun vrouw en verkochten hun dochters. Du Bois zag geen andere mogelijkheid dan dat deze vrouwen te kopen. Hij beschreef hoe volgens hem het hele proces zou moeten verlopen, welke leeftijd de vrouwen moesten hebben en welke kosten het plan met zich mee zou brengen. Dat het gewoon om slavenhandel ging, blijkt uit Du Bois' optekening dat hij de vrouwen wilde kopen bij '*balische makkelaars in slaven*'.²⁰⁰ Ongeacht welke term er aan het kopen van de vrouwen verbonden werd, Du Bois probeerde het lokale gebruik van '*bride price*' te gebruiken om de Europese wetten omtrent slavenhandel te omzeilen.

Plantagewerk had een slechte naam onder de vrije Bandanezen, juist door het gebruik van slaven. De Bandanezen zagen het werk als vernederend en weigerden het te doen. Als oplossing begon men met het inhuren van Javanen. In 1855 werkten er al zo'n 700 Javaanse mannen als 'vrije' arbeiders tegen een vergoeding op de perken.²⁰¹ Dit is dezelfde groep als de huurlingen, ofwel contractarbeiders. Eindelijk was er een betrouwbare bron gevonden voor perkarbeiders.

¹⁹³ Crab, *De Moluksche Eilanden*, 34; De Kock, *Beknopte memorie*, 92; Van der Linden, *Banda*, 16; Gommans, Emmer, *Rijk aan de rand*, 131; *Verslagen uit het gouvernement der Molukken*, 1829-1840, 58; Bleeker, *Reis*, 2, 245; Merkus, *Verschillende papieren*, 6.

¹⁹⁴ Crab, *De Moluksche Eilanden*, 34-35; *Verslagen uit het gouvernement der Molukken*, 1829-1840, 58.

¹⁹⁵ Ufford, *Aanteekeningen*, 134-135; Van Doren, *Herinneringen*, bijlage c; 'Fragment uit een reisverhaal', 407; Bleeker, *Reis*, 2, 245.

¹⁹⁶ Van Doren, *Herinneringen*, 43-45.

¹⁹⁷ Eijbergen, 'Geschiedkundige aanteekeningen', 504.

¹⁹⁸ 'Rapport omtrent de mogelijkheid van overbrenging van 400 Balinese vrouwen voor de landsperken op Banda' (1837), *Nationaal Archief nummer archiefinventaris 2.10.01 inventarisnummer 3088*, 1.

¹⁹⁹ Idem, 1.

²⁰⁰ Idem, 2-5.

²⁰¹ Bleeker, *Reis*, 2, 457.

In hoofdstuk twee werd het negatieve beeld over de perkeniers genoemd. Daarom bedachten sommige Europeanen in Nederlands-Indië zelfs alternatieven voor het perkeniersstelsel. De specerijenteelt op Banda zou dan wel winstgevend worden. Bleeker beschreef een hele reeks voorstellen inclusief de voor- en nadelen.²⁰² De eerste was de perken te laten verklaren tot staats eigendom en te laten exploiteren door een ambtenaar. Dit was geen oplossing volgens Bleeker, omdat de ambtenaar geen belang had bij een grote winst. Het tweede idee was om de perkeniers vrije beschikking te geven over de perken, dit zou vooral voor de perkeniers winstgevend zijn en niet zozeer voor de staat. Als derde opperde Bleeker een contractensysteem zoals in gebruik was bij de suikerteelt op Java. Hij vermoedde dat dan het beste van de oogst verduisterd zou worden, met dalende winst voor het gouvernement als gevolg. Het beste idee was volgens Bleeker de perken onteigenen en die verpachten aan derden. Het aantal perken moest teruggebracht worden door middel van samenvoeging van perken. Aan de hand van de oogst kon de pachtschat berekend worden en de perkeniers konden in dienst treden van de nieuwe pachters, zodat deze laatste gebruik konden maken van de expertise van de perkeniers.²⁰³ Zulke plannen zijn nooit doorgevoerd. Handhaving van het perkenierssysteem was de makkelijkste oplossing. Na de vrijstelling van de specerijenhandel waren sommige perkeniers door stijgende nootmuskaatprijzen na 1870 in staat om aanzienlijke winsten te halen.²⁰⁴

Ten slotte de vraag of de specerijenteelt van Banda nog werd uitgebreid naar andere eilanden. Plannen hiervoor kwamen pas in 1860 op. R.F.F. Von Buggenhagen, eigenaar van twee perken op Lonthor, probeerde in 1864 een vergunning te krijgen om het eiland Rozengain te exploiteren. Dit eiland werd tot dan toe alleen gebruikt voor de vestiging van een kleine groep bannelingen en een militaire post om smokkelhandel tegen te gaan. Von Buggenhagen kreeg de vergunning, maar deed hier niets mee vanwege de te korte huurtermijn.²⁰⁵ In 1871 deed de planter P.C. Lans een verzoek tot erfpacht voor het gehele eiland Rozengain, of minstens 354.800 m². Lans wilde voor dit project vrije arbeiders hebben, hij stelde voor om zwervers uit grote handelssteden te halen en deze opnieuw op te voeden. Lans wilde 55.000 nootmuskaatbomen op het eiland planten. Met berekeningen toonde hij aan dat dit aantal bomen binnen 27 à 28 jaar zuivere winst zouden opleveren, als men uitging van een zeer lage gemiddelde productie.²⁰⁶ In 1872 was zijn verzoek nog niet ingewilligd. Plannen waren er, maar de specerijenteelt is in de Banda-archipel dus niet uitgebreid buiten de drie eilanden waar de exploitatie al plaatsvond.

5.4 Effectieve planning?

De beleidsmakers bedachten simpele oplossingen voor ‘eenvoudige’ problemen. Aan de vele verschillende gewassen die op Ternate geplant werden, kan worden afgeleid dat er geëxperimenteerd werd. De meeste gewassen mislukten, mogelijk door een tekort aan kapitaal en arbeiders. Op zowel Ambon als Banda kwamen er inspecteurs of boswachters die controleerden of de regels omtrent aanplant en oogst nageleefd werden. Op Ambon werd kruidnagel bijgeplant en het gouvernement probeerde de negorijbewoners meer belang te geven bij een goede oogst om te teelt te stimuleren. Het is lastig te zeggen of de oogst op Ambon licht steeg of niet. Voor Banda werden geen extra aanplantingen genoemd, wel werd er een succesvolle arbeidsaanvoer geregeld en was er een sterke groei van de oogst gedurende de 19e eeuw. Het perkeniersstelsel was een ambitieuze poging tot

²⁰² Bleeker, *Reis*, 2, 313-326.

²⁰³ Idem, 314-326.

²⁰⁴ A.J. Beversluis, A.H.C. Gieben, *Het gouvernement der Molukken* (Weltevreden 1929) 16

²⁰⁵ 'Aanteekeningen nopens den staat der tegenwoordige gesteldheid der Molukse eilanden'; Lans, *Rozengain*, 23.

²⁰⁶ Lans, *Rozengain*, 24-43.

modern bestuur, maar werd uiteindelijk niet in zijn bedoelde vorm gerealiseerd.²⁰⁷ De perkeniers moesten meerdere malen financieel door het gouvernement gered worden. Het koloniale bestuur had dit kunnen voorkomen door eerder het handelsmonopolie op te heffen. Vele eilanden waar wilde specerijbomen groeiden bleven onontgonnen. Dit wijst mogelijk op een algemeen tekort aan controle, kapitaal en mankracht van het gouvernement. Gebrek aan financiële middelen en controle in de eerste helft van de 19e eeuw werden ook genoemd door De Jong en door Dick, Houben, Lindblad en Wie.²⁰⁸ De koloniale regering had misschien de middelen niet om de Molukken op een meer systematische schaal uitgebreider te exploiteren.

In de secundaire literatuur wordt opgemerkt hoe de specerijencultuur in de Molukken faalde in de 19e eeuw.²⁰⁹ Liong heeft het over een zwakke economie, gebaseerd op een monocultuur. Straver noemt de Molukken van ondergeschikt economisch belang na invoering van het cultuurstelsel op Java.²¹⁰ De specerijencultuur was ook steeds minder winstgevend, al had Banda nog enkele pieken en dalen eind 19e en begin 20ste eeuw.²¹¹ Maar wat niet vermeld wordt, is hoeveel waarde de Europeanen bleven hechten aan de specerijenteelt als het om de Molukken ging. Een van de redenen van het lange voortbestaan van de monopolies was om de specerijeninkomsten te garanderen voor het gouvernement. Langzaam werden tussen 1816 en 1870 de VOC-systemen opgeheven, maar geen enkele bron vermeldt iets over het opheffen van de specerijenteelt in de Molukken. Alle ambtenaren en reizigers zagen de specerijenteelt in de Molukken als een gegeven en de meest logische route voor economische groei in de regio. Ze schreven over de problemen in de specerijenteelt en bedachten hier oplossingen voor. De planning bleef geconcentreerd op de Molukken als specerijengewest, langzaam werden ze ingehaald door de economische realiteit. Andere regio's waren economisch belangrijker geworden, aan het eind van de 19e eeuw kwam het besef dat de Molukken op een andere manier tot het voordeel van het gouvernement aangewend zou moeten worden. Over die veranderende rol van de Molukken gaat het laatste hoofdstuk.

²⁰⁷ Winn, 'The Southeast Asian Exception', 78.

²⁰⁸ De Jong, *De waaier van het fortuin*, 233; Dick, *The Emergence of a national economy*, 93.

²⁰⁹ Chauvel, *Nationalists, soldiers and separatists*, 22-23; De Graaf, *De geschiedenis van Ambon*, 243-244.

²¹⁰ Liong, *Maluku*, 85; Straver, *Vensters*, 124.

²¹¹ Beversluis, *Het gouvernement der Molukken*, 16.

6 Grens, geloof en soldaten

Tot nu werd duidelijk welke plannen er waren om de Molukken economisch relevant te houden. Als grensgebied van de Nederlandse koloniale bezittingen hadden de Molukken ook een geopolitiek rol. Daarnaast speelde de christelijke zending een rol. Hoe belangrijk waren deze aspecten ten opzichte van de economische? Wat leverden alle plannen voor economische groei in de Molukken op, ofwel het effect van alle planning, na 1860-1870? Is er een verandering in de rol van de Molukken op te merken aan het einde van de 19e eeuw?

6.1 Geopolitiek

Inmenging door andere Europese mogendheden bleef een reële angst van de koloniale regering, ondanks dat de Molukken economisch een steeds marginalere rol speelden vergeleken met een eeuw eerder. Het gouvernement had door het beperkte ambtelijke en militaire apparaat alleen vaste controle over enkele kerngebieden. Interessante regio's waren de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden en Nieuw-Guinea. Hier werd gevreesd voor Engelse bemoeienis vanaf de noordkust van Australië, waar de Britten een vestigingskolonie hadden.²¹²

De reizen van A.J. Bik en D.H. Kolff in 1824-1825 hadden als tweede taak het vergroten van de Nederlandse invloed in de Kleine Oost.²¹³ De banden met de lokale eilandbewoners moesten versterkt worden, een grotere loyaliteit aan het Nederlandse gouvernement zou voor meer controle zorgen. Kolff bracht geschenken mee en gaf dorpschouwen officiële bevestiging en aanstelling van hun functie uit naam van het gouvernement. Als de situatie erom vroeg loste Kolff lokale conflicten op en regelde noodzakelijke bestuurszaken.²¹⁴ Naar Kolff's zeggen, waren de eilandbewoners zeer positief over de terugkeer van de Nederlanders. Vele dorpen vroegen om de vestiging van een Nederlandse post en militairen op hun eiland. Mogelijk stelde Kolff de zaken wat rooskleuriger voor, of zagen de inheemse bevolkingen inderdaad een mogelijkheid voor bescherming tegen sterkere eilanden en piraten in de regio. Kolff probeerde ze er meteen van te overtuigen geen handel te drijven met de Engelsen.²¹⁵

Gouverneur Merkus wilde eigenlijk verder gaan dan relatiereizen. In 1827 stelde hij voor om garnizoenen te vestigen op de Aru- en Tenimbereilanden om de handel en bevolking te beschermen en de Nederlandse invloed te vergroten.²¹⁶ Het schijnt lang geduurd te hebben voordat die garnizoenen er daadwerkelijk kwamen, Bleeker meldt dertig jaar later dat '*vestiging van een post op de Aroe-eilanden schijnt thans niet meer twijfelachtig*'.²¹⁷ Dit lijkt er op te wijzen dat de post er nog steeds niet was. Ondertussen werd wel gesproken over militaire posten op de oosthoek van Ceram, de zuidwestkust van Nieuw-Guinea en op de Kei-, Tenimber en Zuidwester-eilanden.²¹⁸ Het is zeer onwaarschijnlijk dat kleinere eilanden sneller militaire posten kregen. Het bleef wat betreft de garnizoenen zeer lang alleen bij plannen, deels waarschijnlijk vanwege het beperkte aantal militairen. Het gouvernement had niet de middelen om een uithoek van de kolonie permanent militaire aanwezigheid te geven. Om de kosten van het leger te drukken waren er juist plannen om de garnizoenen steeds meer te centraliseren

²¹² De Jong, *Een voetnoot*, 43-46, 51.

²¹³ Merkus, *Vershillende papieren*, 85-86.

²¹⁴ De Jong, *Een voetnoot*, 18; Kolff, *Reize*, 62, 123, 125, 137, 148, 158-159, 210-211, 229-234, 245, 264, 273-274, 276.

²¹⁵ De Jong, *Een voetnoot*, 18.

²¹⁶ Bleeker, *Reis*, 2, 329.

²¹⁷ Idem, 329.

²¹⁸ Idem, 329-330.

op de belangrijkste eilanden zoals Java en Ambon.²¹⁹ In de buitengewesten wilde het gouvernement zo min mogelijk militair ingrijpen, aangezien er in 1819 in geheel Nederlands-Indië maar 13.286 soldaten waren en in 1830 ca. 20.000. In de tweede helft van de jaren '50 waren er meer expedities door een ruimer potentieel aan militaire middelen.²²⁰

Het plan voor een koloniale claim op Nieuw-Guinea behoorde tot uitbreiding van de Nederlandse invloedssfeer, een vestigingskolonie zou andere Europese mogendheden op afstand houden.²²¹ Merkus zei hierover:

*'Om minder aanstoot te geven zoude men zich wel kunnen bepalen tot het bezit nemen van dat gedeelte van Nieuw Guinea hetwelk de belangen der Moluksche bezittingen vorderen'*²²²

Hij zag vestiging op Nieuw-Guinea dus als bevordering van de Nederlandse belangen in de Molukken.

De onderzoeksreizen van Müller tussen 1828-1836 hadden als doel het vinden van een geschikte vestigingsplaats op Nieuw-Guinea. Müller verbaasde zich over de geringe aandacht voor Nieuw-Guinea, terwijl het zo dicht bij de Molukken lag met de zo gewilde specerijen.²²³ Een geschikte plek werd gevonden op 24 augustus 1828 en het etablissement Merkusoord werd gesticht. Dit was een Nederlandse claim op de gehele westkust van Nieuw-Guinea. Vanaf 1828 zouden er jaarlijks bevoorradingschepen naar de nieuwe kolonie varen om levensmiddelen te brengen en de vestiging van de kolonie voort te zetten. Door een tekort aan voedsel en vele sterftegevallen door ziekten, was het gouvernement genoodzaakt de kolonie in 1835 alweer te ontruimen. Men moest op zoek naar een nieuwe locatie.²²⁴

De reizen en missies gebeurden in opdracht van het gouvernement. Het plan was om zowel de geopolitieke als economische belangen van de Molukken hiermee te bevorderen. Beide waren tot het einde van de 19e eeuw maar matig succesvol.

6.2 Christelijke zending

Het christelijke geloof werd als belangrijk middel gezien om de zuidelijke Molukken te pacificeren. Inheems christenen werden gezien als betrouwbaarder onderdanen dan islamitische of heidense bevolkingsgroepen.²²⁵ De zendelingen en inlandse schoolmeesters waren hierbij de *'tools of empire'*. Hoe zag de zending er in de zuidelijke Molukken uit en hoe succesvol was deze? Hoe waren de verhoudingen tussen gouvernement en zending?

Problematisch voor het christendom in de Molukken was het grote tekort aan geestelijken. In 1816 waren er op Ambon zelfs christelijke gemeenten waar al decennia geen predikant was geweest, laat staan dat er geestelijken beschikbaar waren voor de zending.²²⁶ Joseph Kam was waarschijnlijk de invloedrijkste zendeling in de Molukken. Kam werd predikant op Ambon en probeerde van daaruit de

²¹⁹ Stapel, 'Een en ander over de Molukken publicatie', 185; Van de Meulen, *Multatuli*, 320-321.

²²⁰ K. van der Ven, *Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (1830-1950): de pacificatie en verdediging van Nederlands Oost-Indië. Bibliografie van in de twintigste eeuw verschenen Nederlandstalige publicaties* ('s Gravenhage 1983) 10; Liong, *Maluku*, 87; De Jong, *De waaier*, 239.

²²¹ Merkus, *Verschillende papieren*, 85-88.

²²² Idem, 88.

²²³ Müller, *Reizen en onderzoekingen*, 1, 3, 13.

²²⁴ De Jong, *De protestantse kerk*, 1, 5; Müller, *Reizen en onderzoekingen*, 1, 14, 108, 111-112.

²²⁵ De Jong, *Een voetnoot*, 18-19.

²²⁶ T. Kappelhof, 'Zendingenconferenties in Nederlands-Indië (1847-1942). Zending en elkaar ontmoetende culturen', *Transparant*, 22:1 (2011) 15.

kerstening van de hele Molukken te orkestreren. Hij richtte in 1821 het ‘*Ambonse Medewerkend Zendelinggenootschap*’ op. Na hem kwamen er tot de Tweede wereldoorlog nog negenendertig zendelingen naar Ambon.²²⁷ Een manier om met het beperkte aantal zendelingen zoveel mogelijk inheemsen te bereiken was door het deelnemen aan de onderzoeksreizen.²²⁸ Kam voer mee met Kolff waarbij hij op elk eiland kerkdiensten hield, doopte, huwelijken sloot en vertaalde bijbelgeschriften achterliet. Er werden ook pogingen gedaan om zendelingen te vestigen op vaste posten in de zuidelijke archipel. Tussen 1825-1841 werkten er acht zendelingen op de Zuidwester-eilanden.²²⁹ De vestiging was niet succesvol. De zendelingen werden niet altijd geaccepteerd door de lokale bevolking en er was sprake van een gebrekkige visie en organisatie van de zendelingen. Ze werden soms verjaagd of zelfs vermoord, daarnaast kwamen er veel praktische problemen voort uit hun isolement.²³⁰

De inheemse schoolmeesters waren ook actief in de Zuidelijke Molukken. Ze werden opgeleid op Ambon en dan naar afgelegen eilanden gestuurd om christelijk onderwijs te geven. In 1824 waren er twee schoolmeesters op de Aru-eilanden geplaatst. Drie onderwijzers werden in 1825 gezonden naar Leti, Mowa en de Aru-eilanden. In dat jaar waren er zeven lerarenposten gevuld en stonden er nog negen open. Ook hier was een tekort aan mankracht dat men langzaam probeerde op te lossen. In het midden van de 19e eeuw waren er vijf schoolmeesters op de Zuidwester-eilanden.²³¹

De koloniale regering en de zendelingen hadden elkaar nodig, maar hadden niet altijd dezelfde doelen. Dit zorgde soms voor enige wrijving. Merkus vond vanaf het begin de zendelingen nutteloos en een last voor het gouvernement. Zijn voorkeur ging uit naar het sturen van inlandse schoolmeesters. Volgens Merkus konden de schoolmeesters beter tegen het geïsoleerde en primitieve bestaan, waar hij gelijk in kreeg.²³² De zendelingen hadden zelf geen inkomsten en de lokale bevolking onderhield hen vaak niet. Het gouvernement beloofde meermaals om hun lonen te betalen, maar zette de betaling ook snel weer stop. Na 1823 waren er nog enkele zendelingen die betaald werden. Vanaf 1827 trok het gouvernement alle salarissen in.²³³ Ten slotte was het doen en laten van het zendelingengenootschap onderworpen aan uitgebreide regelgeving van het gouvernement. Zendelingen moesten toestemming krijgen om in een gebied te opereren en werden altijd in de gaten gehouden.²³⁴ Een ongewenste situatie voor de zendelingen. Het controleren en inzetten van de zending hoorde duidelijk bij de plannen van het gouvernement. Bekeren van Molukkers was hierbij niet het hoofddoel, maar het verkrijgen van controle op de archipel, ofwel een geopolitieke motivatie.

²²⁷ Chr.G.F. de Jong, M. van Selm, 'Verslag van een reis naar de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden (Zuid-Molukken) door Joseph Kam (1825)', *Documentatieblad voor de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken*, 6:1 (1999) 2; De Jong, *De protestantse kerk*, 1, 10.

²²⁸ L. Knappert, 'Twee bezoeksreizen in den oostelijken Ned. Ind. Archipel 1821-1825', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History*, 20:1 (1927) 112.

²²⁹ De Jong, 'Verslag van een reis', 16, 23, 25-26; Kolff, *Reize*, 58, 77, 96, 98; De Jong, *Een voetnoot*, 24.

²³⁰ De Jong, *Een voetnoot*, 25-26; De Jong, *De protestantse kerk*, 1, 11.

²³¹ De Jong, 'Verslag van een reis', 27; Enklaar, Joseph Kam, 94; De Jong, *Een voetnoot*, 26.

²³² De Jong, 'Verslag van een reis', 3; De Jong, *Een voetnoot*, 19.

²³³ Enklaar, *Joseph Kam*, 137, 145; De Jong, 'Verslag van een reis', 2.

²³⁴ Kappelhof, 'Zendelingenconferenties', 15; De Jong, *De protestantse kerk*, 1, 96-109; I.H.J. Hoek, *Het herstel van het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden in de jaren 1816-1819* ('s Gravenhage 1862) 316.

6.3 Rol van de Molukken

Ondanks de plannen om de economie te laten groeien, waren de Molukken rond 1900 mislukt als wingewest. De vraag naar kruidnagel op de wereldmarkt daalde en het gewas werd in andere koloniën geïntroduceerd. De kruidnagelteelt werd steeds meer een verliespost. De introductie van andere gewassen mislukte meestal. De prijs van nootmuskaat steeg wel in 1870, waardoor de perkeniers grote winsten konden halen, na 1900 daalden de prijzen echter weer en kwamen veel perkeniers opnieuw in financiële problemen. Tussen 1922 en 1925 was de nootmuskaatcultuur nog zeer winstgevend.²³⁵ De specerijencultuur op Ternate is nooit echt goed van de grond gekomen, volgens de Clercq waren er in 1872 in de hele residentie slechts vier tuinen.

Van de hoop op economische groei in de Molukken kwam in de praktijk weinig terecht.²³⁶ De economische achterstand had belangrijke gevolgen voor de inwoners. De lange handhaving van de monopolies speelden hierbij een dubbele rol. Aan de ene kant beperkte deze de al geringe economische mogelijkheden voor de lokale bewoners, aan de andere kant zorgde de grotere controle over de kerngebieden voor een snellere intree van de Molukkers in de koloniale structuur. Rond 1870 begon de fase van de modern koloniale staat. Er vond modernisatie plaats, het directe bestuur werd uitgebreid, het bestuursapparaat werd moderner en omvangrijker. Ook was er steeds meer sprake van economische liberalisatie en een expansiepolitiek.²³⁷ De vraag naar ambtenaren en militairen groeide. Door het beperkte aantal Europeanen waren er steeds meer inheemsen nodig om deze taken te vervullen. Door de combinatie van deze twee factoren werd de militaire of gouvernementele dienst de belangrijkste bestaansbron voor veel Molukkers.²³⁸

Ambon was een van de weinige plekken in Nederlands-Indië waar Nederlandstalig onderwijs werd gegeven aan inheemsen, voortkomend uit kweekscholen en predikantenopleidingen. Hierdoor waren Ambonezen uitermate geschikt als ambtenaren en vonden er velen hun weg naar overheidsbetrekkingen.

De compagnie 'Ambonezen' in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger kwamen van de Ambonese eilanden, Noord-Molukken, Manado en Timor.²³⁹ De residentie Ternate was al vaak gebruikt om hulptroepen te leveren, maar deze waren geen onderdeel van het koloniale leger.²⁴⁰ Onder de 'echte' Ambonezen was militaire dienst zeer impopulair.²⁴¹ Hierdoor verliep de, vaak gedwongen, werving zeer moeizaam. Ondanks de systematische werving van Ambonezen vanaf het begin van de 19e eeuw, dienden er maar 347 Ambonese soldaten in het leger in 1873. Vanaf dat moment nam het aantal Molukse militairen echter snel toe. Chauvel legt voor Ambon de link tussen de dalende kruidnagelprijzen en de militaire werving: hoe lager de prijs van kruidnagel, hoe hoger de wervingsaantallen in die periode.²⁴² De compagnie 'Ambonezen' was eind 19e eeuw gegroeid tot 1.271 man, tussen 1900-1910 werden het er 2.377. Toch bestond in 1916 slechts tien procent van het KNIL uit Molukkers. In 1930 waren er op een Molukse bevolking van 220.773 zo'n 9.366 Molukkers buiten de Molukken, waarvan 4.257 militairen.²⁴³

In de reisverslagen en andere rapporten ben ik geen plannen tegengekomen om de Molukken

²³⁵ Liong, *Maluku*, 85, 91; Straver, *Vensters*, 113; De Graaf, *De geschiedenis van Ambon*, 243-244; Chauvel, *Nationalists, soldiers and separatists*, 22-23; Beversluis, *Het gouvernement der Molukken*, 16.

²³⁶ De Jong, *De waaier*, 407.

²³⁷ Liong, *Maluku*, 77; Van den Doel, *De stille macht*, 21, 156; De Jong, *De waaier*, 297-298.

²³⁸ R.R.F. Habiboe, 'Ambonese belangen en koloniale politiek', G.J. Knaap, *Sedjarah Maluku. Molukse geschiedenis in Nederlandse bronnen* (Amsterdam 1992) 56; De Jong, *De waaier*, 407

²³⁹ Habiboe, 'Ambonese belangen', 56; Straver, *Vensters*, 125.

²⁴⁰ De Clercq, *Bijdragen*, 182, 184; De Graaf, *De geschiedenis van Ambon*, 248.

²⁴¹ De Graaf, *De geschiedenis van Ambon*, 248.

²⁴² Chauvel, *Nationalists, soldiers and separatists*, 41, 42-43.

²⁴³ Straver, *Vensters*, 125; Liong, *Maluku*, 92-93.

op deze manier als mankrachtreservoir te gebruiken. Wel waren Europeanen altijd al lovend geweest over de krijgshaftigheid van de Molukkers; zij waren gewilder als militair dan de Javanen. Ze zouden ijveriger, loyaler, oplettender en krijgsvaardiger zijn dan andere inheemsen.²⁴⁴ Door deze eigenschappen die hen toebedeeld werden, kregen de Ambonese militairen een bevoorrechte positie. Ze kregen dubbel zoveel betaald als andere inheemse militairen, ontvingen Europese rantsoenen en betere kleding en leefomstandigheden. Dit zorgde voor een superioriteitsgevoel onder de Ambonese soldaten. Er ontstond een militaire sub-cultuur en identiteit op Ambon vanaf 1870, een proces waarop het gouvernement niet in eerste instantie met voorbedachten rade had aangestuurd.²⁴⁵

6.4 Samenvatting

De economische plannen hadden niet het gewenste resultaat weten te bereiken. In plaats van specerijen, werd de belangrijkste export van de Molukken goed opgeleide Molukse en Chinese jongeren en militairen.²⁴⁶ De retoriek van Merkus verantwoordde de gevoerde geopolitiek in het belang van de Molukken, terwijl de regio geen goudmijn meer was. De vestiging van directe controle en de protestantse zending in de zuidelijke Molukken waren in de eerste helft van 19e eeuw geen succes. Volgens Kam waren er toch zo'n 2.560 inheemsen bekeerd en zouden de banden met het gouvernement versterkt zijn.²⁴⁷ Ondanks de oppervlakkige Nederlandse invloed, was deze genoeg om Engelse inmenging in de Kleine Oost en Nieuw-Guinea grotendeels te voorkomen. De Engelse handelaars, kooplui en pioniers verloren de 'strijd' om de Kleine Oost aan de Nederlandse koloniale regering. Veel plannen mislukten dus, ondanks de nodige inzet; het succes werd behaald in processen die onbedoeld ontstonden. Aan het eind van de 19e en begin 20ste eeuw werden zending en missie succesvoller hervat. In dezelfde periode werden er eindelijk Nederlandse bestuurders en militairen in de zuidelijke Molukken en op Nieuw-Guinea geplaatst.²⁴⁸ Ondanks alles werd rond 1900 een zelfstandig Indonesië nog niet als een mogelijkheid of oplossing gezien.²⁴⁹ In de voor dit onderzoek gebruikte bronnen werd nooit het idee geopperd om de Molukken af te stoten als koloniaal eigendom.

²⁴⁴ Hoek, *Het herstel*, 233; Van de Graaff, Meijlan, 'De Moluksche eilanden', 358; Habiboe, 'Ambonese belangen', 56.

²⁴⁵ Chauvel, *Nationalists, soldiers and separatists*, 39, 41, 44-49.

²⁴⁶ De Jong, *De waaijer*, 407, 440.

²⁴⁷ De Jong, *Een voetnoot*, 23, 27; Enklaar, *Joseph Kam*, 179.

²⁴⁸ De Jong, *Een voetnoot*, 57-59; Straver, *Vensters*, 132; Beversluis, *Het gouvernement*, 16-23.

²⁴⁹ Schöffner, 'Dutch 'expansion'', 19.

Conclusie

In 1816 kreeg het nieuwe koloniale bestuur te maken met een Molukse kolonie waar economische neergang plaatsvond en de bevolking onrustig was. Het bestuur stond voor de keuze om ofwel het conservatieve systeem van de VOC te herstellen ofwel de meer liberale koers van het Engelse tussenbestuur voortzetten. De eerste plannen voor verandering werden gemaakt door Van der Capellen, Meijlan, Van de Graaff en Merkus. Hun onderzoeksreizen en rapporten waren de eerste die zo duidelijk de problemen in de Molukken beschreven en plannen bedachten om ze op te lossen. De Nederlanders waren zo overtuigd van hun superieure bestuurlijke kwaliteiten dat ze het voldoende verantwoord vonden om lokale gemeenschappen hun bestuurlijke regels op te leggen, al waren er ook bestuurders die oprecht het beste voor hadden met de Molukkers.

De monopolies bleven voorlopig in werking doordat er in zowel in de kolonie als in Nederland te veel tegenstand tegen opheffing was. Wel kwam er steeds meer kritiek op het monopoliestelsel tot het uiteindelijk in 1863 opgeheven werd. Het is de vraag waarom afschaffing zo lang op zich liet wachten. In eerste instantie was er teveel tegenstand voor afschaffing, mogelijk bood handhaving van de monopolies nog de illusie van controle over de Molukken. De inkomsten uit specerijen moesten gehandhaafd blijven omdat er geen alternatief inkomstensysteem klaar lag om dit op te vangen. Daarnaast had het gouvernement ook niet de middelen om in één keer het hele systeem om te gooien. Het ontbrak aan kapitaal, mankracht en controle.

De Molukse lokale handel was compleet geruïneerd door het handelsmonopolie. Veel handel was overgenomen door groepen buiten de archipel zoals de Makassaren en Buginezen. De verklaring van sommige eilanden tot vrijhavens had niet het gewenste effect, dit kwam uiteraard doordat specerijen niet onder de vrije handel vielen. Gouverneurs probeerden voor meer handelsstromen te zorgen. Hiertoe werden er onder andere handelsreizen naar de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden georganiseerd.

De plannen om de specerijenteelt winstgevender te maken richtte zich op twee gebieden: de bestaande teelt op de Ambon- en Banda-eilanden en de uitbreiding naar nieuwe eilanden. Op Ambon waren de plannen gericht op nieuwe aanplant en de Ambonese arbeiders. Er werden kruidnagelbomen aangeplant en betere regels over de teelt opgesteld, gehandhaafd door controleurs. Het idee was dat de Ambonezen belang moesten hebben bij een goede oogst. Op Banda was er veel kritiek op de perkeniers, velen achten hen schuldig aan de verliesmakende nootmuskaatteelt. Daar kwamen betere regels en boswachters om de teelt te controleren. Onder andere Bleeker kwam met plannen om het perkeniersstelsel te vervangen door een alternatief, zo ver kwam het echter niet. Banda kampte met een arbeiderstekort dat succesvol werd opgelost. De herinvoering van de specerijenteelt op Ternate was grotendeels een mislukking. Er waren genoeg eilanden in de Molukken die potentieel zeer lucratief waren voor de specerijenteelt, maar niet geëxploiteerd werden. De koloniale regering had er mogelijk de middelen niet voor. Voor Rozengain en Obi-eilanden kwamen er ondernemers met plannen voor exploitatie, die echter vreemd genoeg niet werden ingewilligd door het gouvernement.

Dan was er de geopolitieke rol van de Molukken als grensgebied. Wetenschappelijke en onderzoeksreizen moesten in opdracht van de Nederlandse regering zorgen voor een vergroting van de invloedssfeer in de Zuidelijke Molukken en Nieuw-Guinea. Deze invloed zou de geopolitieke en economische belangen van de Molukse koloniën moeten bevorderen. Wetenschappelijk imperialisme ging vooraf aan bestuurlijk imperialisme. Het uitbreiden van controle was in de 19e eeuw niet erg succesvol, maar wel succesvol genoeg om de Engelsen uit de regio te houden. Tot permanente bestuurlijke controle in de Zuidelijke Molukken en Nieuw-Guinea kwam het pas aan het eind van de 19e en begin 20ste eeuw. Hetzelfde gold voor de zendelingen, die in eerste instantie ook niet erg succesvol waren. De zendelingen en inlandse schoolmeesters werden door het gouvernement gebruikt als *tools of empire* om de invloed in de regio te versterken.

Zoals Van Goor al opmerkte waren er veel administratieve en sociale experimenten in de eerste helft van de 19e eeuw; het liberalisme zorgde voor verandering en innovatie. Door het enthousiasme van de bedenkers, die te snel te veel wilden veranderen, vaak wel zonder blijvende effecten. Hieruit blijkt weer de discrepantie tussen plannen en realiteit, die ook naar voren kwam bij de specerijenteelt in de Molukken. Het lukte aan het begin van de 19e eeuw niet om buiten de bestaande bestuurlijk kaders oplossingen te verzinnen. Hierdoor was er juist veel continuïteit: slechts zeer langzaam werden de oude denkbeelden en structuren van de VOC losgelaten.

Na de afschaffing van de specerijenteelt wist alleen Banda nog winsten te behalen met de verkoop van nootmuskaat. De rest van de Molukken viel in een economisch vacuüm, gecreëerd door een gedwongen monocultuur. Door de vergaande koloniale controle in de kerngebieden en het goede onderwijs op vooral Ambon werden de Molukken vanaf 1870 een bron van mankracht. Ambtelijke en militaire dienst werden de belangrijkste bestaansbron voor veel Molukkers en hun aantallen namen snel toe. Er ontstond op Ambon zelfs een militaire subcultuur. Reisverslagen waren altijd lovend over de krijgshaftigheid van de Molukkers, maar nergens heb ik aanwijzingen gevonden dat de scholing en werving voor ambtelijke en militaire dienst onderdeel van een groter plan waren. Veel planning lukte niet zoals bedoeld, de processen die succesvol waren ontstonden vaak onbedoeld. In plaats van specerijen werden goed opgeleide Molukse en Chinese jongeren en militairen de belangrijkste export van de Molukken.

Literatuur

- Berg, J. van den, *Het verloren volk. Een geschiedenis van de Banda-eilanden* ('s Gravenhage 1995)
- Beverluis, A.J., A.H.C. Gieben, *Het gouvernement der Molukken* (Woltevrede 1929)
- Boelens, G., C. van Fraassen, H. Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken* (Utrecht 2001)
- Bosma, U., R. Raben, *De oude Indische Wereld 1500-1920* (Amsterdam 2003)
- Chauvel, R., *Nationalists, soldiers and separatists. The Ambonese Islands from colonialism to revolt 1880-1950* (Leiden 1990)
- Dick, H., Vincent J.H. Houben, J. Thomas Lindblad, Thee Kian Wie, *The emergence of a national economy. An economic history of Indonesia, 1800-2000* (Leiden 2002)
- Doel, H.W. van den, *De stille macht, Het Europees binnenlands bestuur op Java en Madoera, 1808-1842* (Amsterdam 1994)
- Doel, W. van den, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011)
- Emmer, P., J. Gommans, *Rijk aan de rand van de wereld. De geschiedenis van Nederland overzee 1600-1800* (Amsterdam 2012)
- Enklaar, I.H., *Joseph Kam 'Apostel der Molukken'* ('s Gravenhage 1963)
- Fasseur, C., 'De 'geest' van het gouvernement', C. Fasseur, *Geld en geweten. Een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel, deel I: 19e eeuw* (Den Haag 1980) 32-50.
- Fernandes Dias, M.S. ed., *Legacies of Slavery: Comparative Perspectives* (Newcastle 2007)
- Fraassen, Ch.F. van, *Ternate and its dependencies* (Leiden 1990)
- Fraassen, Ch.F. van, *Maluku. Ternate en de wereld van de vier bergen* (Utrecht 1999)
- Fraassen, Ch.F. van, *Ternate, de Molukken en de Indonesische archipel. Van SOA-organisatie en vierdeling: een studie van traditionele samenleving en cultuur in Indonesië, deel 1* (Leiden 1987)
- Goor, J. van, *Prelude to Colonialism. The Dutch in Asia* (Hilversum 2004)
- Graaf, H.J. de, *De geschiedenis van Ambon en de Zuid-Molukken* (Franeker 1977)
- Habiboe, R.R.F., 'Ambonese belangen en koloniale politiek', G.J. Knaap, *Sedjarah Maluku. Molukse geschiedenis in Nederlandse bronnen* (Amsterdam 1992) 33-54.
- Hanna, W.A., *Indonesian Banda: Colonialism and its Aftermath in the Nutmeg Islands* (Philadelphia 1978)

- Jeurgens, C., 'Op zoek naar betrouwbare informatie. De commissarissen-generaal en de stichting van de koloniale staat, 1816-1819', J. Thomas Lindblad, Alicia Schrikker, *Het verre gezicht. Politieke en culturele relaties tussen Nederland en Azië, Afrika en Amerika* (Franeker 2011) 266-285.
- Jong, Chr.G.F. de, M. van Selm, 'Verslag van een reis naar de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden (Zuid-Molukken) door Joseph Kam (1825)', *Documentatieblad voor de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken*, 6:1 (1999) 47-78.
- Jong, C. de, *Een voetnoot bij de koloniale geschiedenis van Nederlands-Indië. De Kleine Oost in de eerst helft van de 19e eeuw* (2013)
- Jong, J.J.P. de, *De waaier van het fortuin* (Den Haag 1998)
- Kappelhof, T., 'Zendelingenconferenties in Nederlands-Indië (1847-1942). Zending en elkaar ontmoetende culturen', *Transparant*, 22:1 (2011) 14-19.
- Knappert, L., 'Twee bezoeksreizen in den oostelijken Ned. Ind. Archipel 1821-1825', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History*, 20:1 (1927) 81-116.
- Kuitenbrouwer, M., 'De Nederlandse afschaffing van de slavernij,' *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 93 (1978) 69-98.
- Liong, Liem Soei, Wim Schroevers, *Maluku. Geografie en geschiedenis van de Molukken sinds het kolonialisme* (Amsterdam 1988)
- Meulen, Dik van de, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Heerenveen 2002)
- Schöffer, I., 'Dutch 'expansion' and Indonesian reactions: some dilemmas of modern colonial rule (1900-1942), C. Fasseur, *Geld en geweten. Een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel, deel II: het tijdvak tussen 1900-1942* (Den Haag 1980) 7-28.
- Stapel, F.W., 'Een en ander over de Molukken-publicatie van 1824', *Bijdragen tot de taal-, land-, en volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 86:1 (1930) 178-187.
- Ven, K. van der, *Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (1830-1950): de pacificatie en verdediging van Nederlands Oost-Indië. Bibliografie van in de twintigste eeuw verschenen Nederlandstalige publicaties* ('s Gravenhage 1983)
- Visser, L.E., *Halmahera and Beyond. Social science research in the Moluccas* (Leiden 1994)
- Wal, S.L. van der, 'De Nederlandse expansie in Indonesië in de tijd van het modern imperialisme: de houding van de Nederlandse regering en de politieke partijen', C. Fasseur, *Geld en geweten. Een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel, deel I: 19e eeuw* (Den Haag 1980) 200-208.

Bronnen

'Aanteekeningen nopens den staat der tegenwoordige gesteldheid der Molukse eilanden' (ca. 1818), *Nationaal Archief nummer archiefinventaris 2.10.01 inventarisnummer 2954*.

Almanak voor Nederlandsch-Indië, voor het jaar 1858 (Batavia 1857)

Bakhuizen van den Brink, C.R., 'De Inlandsche burgers in de Molukken', *Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde*, 70 (1915) 595-649.

Bleeker, P., *Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel Gedaan in den Maanden September en Oktober 1855 in het gevolg van den Gouverneur Generaal Mr. A.J. Duymaer van Twist*, 2 vols. (Batavia 1856)

Crab, P. van der, *Geschiedenis van Ternate, in Ternataansche en Maleischen tekst. Beschreven door den Ternataan Naidah* (1878)

Crab, P. van der, *De Moluksche Eilanden. Reis van Z.E. den Gouverneur-generaal Charles Ferdinand Pahud, door den Moluksche archipel* (Batavia 1862)

Clercq, F.S.A. de, *Bijdragen tot de kennis der Residentie Ternate* (Leiden 1890)

Coevorden, J.S. van, 'Beknopt overzicht van het eiland Ternate', *Tijdschrift voor Neêrland's Indië*, jaargang 6 deel 2 (1844)

Doren, J.B.J. van, *Herinneringen en Schetsen van Nederlands Oost-Indië* (Amsterdam 1857)

Doren, J.B.J. van, *Herinneringen der laatste oogenblikken van mijn verblijf in de Molukko's* ('s Gravenhage 1852)

Gerrits, J.H., 'Beknopte beschrijving der afdeling Banda, residentie Amboina', *Tijdschrift voor het Binnenlands Bestuur*, deel 22 (Batavia 1902) 62-87.

Graaff, Hendrik Jan van de, *Brieven van en aan H.J. van de Graaff, 1816-1826. Eene bijdrage tot de kennis der Oost-Indische bestuurstoestanden onder de regeering van G.A.G.P. baron van der Capellen*, 2 delen ('s Gravenhage 1901)

Graaff, H.J. van de, G.J. Meijlan, 'De Moluksche eilanden', *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, XVIII, 1 (1856) 73-137, 167-196, 231-265, 315-359.

Haga, B.J., *Memorie van overgave van bestuur van den aftredenden resident der Molukken* (1937)

Hoek, I.H.J., *Het herstel van het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden in de jaren 1816-1819* ('s Gravenhage 1862)

Hoëvell, W.R. van, *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, 1-6 deel 1* (Groningen 1849)

Hoëvell, W.R. van, *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, 7-12 deel 2* (Groningen 1849)

Hoëvell, G.W.W.C. van, 'Over de middelen tot herstel van de welvaart en tot ontwikkeling der Ambonsche eilanden', *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, 59 (1897) 384-403.

"Officieële mededeelingen omtrent slavernij in Nederlandsch-Indië", *De Indische Gids*, Jaargang 14, No. 2 (1892) 2394-95.

“De slavenhandel op Celebes”, “Slavernij in ander gedeelten van Nederlandsch-Indië”, *De Indische Gids*, Jaargang 24, No. 2 (1902) 970-73, 973-74.

Jong, Chr.G.F. de, *De protestantse kerk in de Midden-Molukken 1803-1900. Een bronnenpublicatie*, deel 1, 1803-1854 (Leiden 2006)

Kamerlingh Onnes, O., 'Banda nutmegs and mace', *Foreign series - Holland Abroad* (1899)

Klerk, Reinier de, *Belangrijk verslag over den staat van Banda en omliggende eilanden aan Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië Jacob Mossel* ('s Gravenhage 1894)

Kock, Hendrik Merkus de, *Beknopte memorie overgeven door den afgaande Gouverneur [der Molukken] H.M. de Kock, Generaal Majoor, aan den aankomende Gouverneur [J.H.] Tielenius Kruithoff* (1819)

Kolff, D.H., *Reize door den weinig bekenden zuidelijken Molukschen archipel en langs de geheel onbekende zuidwest kust van Nieuw-Guinea; gedaan in de jaren 1825 en 1826* (Amsterdam 1828)

Lans, P.C., *Rozengain, een der eilanden van de Banda groep, een goudmijn in de toekomst* (Rotterdam 1872)

Lans, P.C., *Banda, in het verleden, in het tegenwoordige en in de toekomst; met een woord over de wenschelijkheid eener reorganisatie der Molukken* (Banda 1870)

Linden, Herman Otto van der, *Banda en zijne bewoners* (Dordrecht 1873)

Michielsen, A.W.A., 'Journaal van D.F.H. Helbach van desselfs reis van Batavia naar Ternate en overname van het bestuur dier residentie', *De Indische Gids: staat- en letterkundig maandschrift*, 60 (1938) 481-508, 577-605.

Musschenbroek, S.C.J.W. van, *Dagboek van Dr. H.A. Bernstein's laatste reis van Ternate naar Nieuw-Guinea, Salawati en Batanta* ('s Gravenhage 1883)

Müller, S., *Reizen en onderzoekingen in den Indischen archipel gedaan op last der Nederlandsche Indische regering, tusschen de jaren 1828 en 1836*, 2 delen (Amsterdam 1857)

Neijs, J.A., *Algemeen Verslag van de Residentie Ternate op ultimo Junij 1829 ten verfolge van de vorigen gedateerd ultimo Maart 1824 en ultimo Augustus 1825* ('s Gravenhage 1829)

Olivier, J.Jz., *Reizen in den Molukschen Archipel naar Makassar [...] in het gevolg van den gouverneur-generaal van Nederland's Indië in 1824 gedaan en volgens dagboeken en aantekeningen van ondersch. Reisgenooten beschreven* (2 delen; Amsterdam 1834-1837)

Parvé, D.C. Steijn, *Het koloniaal monopoliestelsel getoetst aan geschiedenis en staatshuishoudkunde* ('s Gravenhage 1850)

Quarles van Ufford, H., *Aantekeningen betreffende eene reis door de Molukken van zijne excellentie den gouverneur-generaal Mr. A.J. Duymaer van Twist, in de maanden September en October 1855* ('s Gravenhage 1856)

Rapport – eerste – der Staatscommissie Tot het voorstellen van maatregelen ten aanzien van de slaven in de Ned. Koloniën (1855)

‘Rapport omtrent de mogelijkheid van overbrenging van 400 Balinese vrouwen voor de landsperken op Banda’ (1837), *Nationaal Archief nummer archiefinventaris 2.10.01 inventarisnummer 3088*.

Staatsblad van Nederlandsch-Indie voor het jaar 1824 (1824)

‘Het journaal van den baron van der Capellen op zijne reis door de Molukko's’, *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, jrg. 17 deel 2 (1855) 281-357.

Tijdschrift voor Indische taal- land- en volkenkunde, deel 14 ('S Gravenhage 1864)

Tijdschrift voor Indische taal- land- en volkenkunde, deel 17 ('S Gravenhage 1869)

Tobias, J.H., C. Bosscher, A.B. Lapien, *Ternate. Memorie van overgave, J.H. Tobias (1857). Memorie van overage, C. Bosscher (1859)* (Jakarta 1980)

Verslagen uit het gouvernement der Molukken (1829-1840)

Verslag van de residentie Banda over het jaar 1829, getranscribeerd door Mariëtte van Selm (2014)

Vriese, W.H. de, *Reis naar het oostelijke gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821; door C.G.C. Reinwardt* (Amsterdam 1858)

Wallace, A.R., *Het Maleise eilandenrijk* (Amsterdam 2009, oorspronkelijke uitgave: Londen 1869)

Afbeeldingen

Omslag: De nootmuskaatoogst op Banda Besar. Tekening door Maurits Verhuell (Maritiem Museum Rotterdam ca. 1830)